

Prawo i emocje – synteza ruchu

Julia Wesołowska

Doktorantka w Katedrze Filozofii Prawa i Etyki Prawniczej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze obejmują filozofię i krytyczną analizę prawa, interdyscyplinarne badania prawa i prawo deliktów.

✉ julia.wesolowska@doctoral.uj.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7214-4490>

Law & Emotions: A Synthesis

Emotions and law are often thought to be mutually exclusive. However, ever more academicians note that this is not the whole picture: since the late 1980s and early 90s studies on the relationship between the legal and the affective began to be conducted. Since then, both the number of works and number of researchers working on this problem grew significantly. Calls for the identification of a separate trend resulted in dubbing this new enterprise 'Law & Emotions'. This article collates and synthesizes notes from the field: it is based on the analysis of numerous findings and approaches of the aforementioned research movement. It is written with a Polish reader in mind. As Polish jurisprudence is notably silent on the presence of affect in legal institutions, the objective of the text is to provide a cross-section of Law & Emotions, expose its mission and suggest in what ways it may revolutionize contemporary legal thinking movement – and, hopefully, to show why Polish legal scholars should care about it.

Słowa kluczowe: prawo i emocje, filozofia prawa, interdyscyplinarność, realizm prawny

Key words: Law & Emotions, philosophy of law, interdisciplinary approach, legal realism

[https://doi.org/10.32082/fp.v0i1\(63\).311](https://doi.org/10.32082/fp.v0i1(63).311)

Kiedy na przełomie XIX i XX wieku Leon Petrażycki twierdził, że prawo istnieje w głowach ludzi, a prawa i obowiązki opierają się w istocie na przeżywaniu specjalnego rodzaju emocji (impe-ratywno-atrybutywnych), jego poglądy zostały uznane za awangardowe; w końcu od starożytności prawo miało być domeną rozumu¹. Przekonanie to utrzymało się przez większość historii prawnoznawstwa i w pełni rozbrzmiewało

w pozytywizmie prawniczym – ten wpływowy paradygmat obchodził się zupełnie bez odwołania do wewnętrznych przeżyć człowieka. Liczyło się twarde prawo stanowione, kategorycznie rozdzielane od norm moralnych. Tak jak w myśl starożytnej wykładni prawo miało być cycerońskim uosobieniem rozumu, tak świat emocji pozostał przedmiotem zainteresowania nauk kulturowych, biologicznych i psychologicznych. Współcześni neuronaukowcy odkryli, że emocje nie są jedynie pasywnymi odczuciami, lecz silnie

¹ M.N.S. Sellers (eds.), *Law, Reason, and Emotion*, Cambridge 2017, s. 24.

związanymi z innymi funkcjami umysłowymi narzędziami podejmowania decyzji i poznawania rzeczywistości², a teoretycy kultury zaczęli eksplorować emocje jako źródło wiedzy w ramach tzw. zwrotu afektywnego³. Pomimo iż dostrzeżono potencjalne znaczenie

emocjonalnego sięgają późnych lat 80. i początku 90. XX wieku, kiedy to podążając za filozoficzną i psychologiczną refleksją nad emocjami⁶, przedstawiciele m.in. krytycznej jurysprudenckiej rozpoczęli dyskurs o znaczeniu emocji dla prawa⁷. Lata 90. przyniosły ze

Tak jak w myśl starożytnej wykładni prawo miało być cycerońskim uosobieniem rozumu, tak świat emocji pozostał przedmiotem zainteresowania nauk kulturowych, biologicznych i psychologicznych.

tej wiedzy dla lepszego rozumienia i kontroli ludzkiego zachowania (choćby w ekonomii behawioralnej⁴), filozofia prawa długo pozostawała wobec niej obojętna. Jednak blisko sto lat od czasu, kiedy Petrażycki opracowywał swoje odważne teorie, refleksja nad emocjami w prawie powraca, tym razem uzbrojona w nowoczesne metody i empiryczne argumenty, śmiało korzystając ze zdobyczy interdyscyplinarości.

Wydawałoby się, że prawo i emocje to przeciwne bieguny, a łączenie ich w nazwie szkoły filozofii prawa to pomyłka. Wbrew temu pogładowi na jeden z silniejszych współczesnych prądów prawoznawstwa wyraza tzw. *law & emotions* (prawo i emocje, podejście prawnoemocjonalne). Identyfikujący się z nim badacze uważają, że przeciwko stereotypowemu rozdzielaniu prawa i emocjonalności przemawia „po pierwsze, sposób w jaki zbudowane i stosowane jest prawo; po drugie, mechanizmy działania emocji; po trzecie, ludzkie postępowanie”⁵. Korzenie podejścia prawno-

sobą wysyp artykułów poświęconych pojedynczym aspektom relacji emocji i prawa – wśród najczęściej poruszanych tematów były zbrodnie w afekcie, uczucia związane z sankcją karną oraz wpływ emocji sędziów na podejmowanie przez nich decyzji. Kulminacją tego etapu powstawania zrębów *law & emotions* było wydanie pierwszej pracy syntetycznej, poruszającej szeroki wachlarz problemów emocji w prawie z perspektywy filozoficznej i kulturowej. Tom zatytułowany *The Passions of Law* szybko stał się lekturą wręcz paradygmatyczną, a jego autorzy – Susan Bandes, Dan Kahan, Martha Minow, John Deigh, Toni Massaro oraz Martha Nussbaum – wyrosli na czołowych reprezentantów skutecznego łączenia prawa z refleksją o emocjonalności. Rozwój „prawa i emocji”, przypadający na sam początek dwudziestego pierwszego wieku, przyniósł rozszerzenie zainteresowania na dotychczas niepodjęwane zagadnienia, np. prawo cywilne, rodzinne czy konstytucyjne, a także nowe perspektywy naukowe, wśród nich te etyki normatywnej, nauk kognitywnych, filozofii eksperymentalnej, psychologii ewolucyjnej i innych. Badania nad emocjami sędziów i innych podmiotów prawa zostały znacząco pogłębione, a debata rozszerzyła się o głosy międzynarodowych badaczy, nierzadko prowadzących empi-

2 A. Berthoz, *Emotion and Reason: The Cognitive Science of Decision Making*, Oxford 2006; A. Damasio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, London 2005.

3 NIE POTRAFIĘ SPRAWIĆ, żeby ten odstęp zniknął, pomocy

4 A. Virlics, *Emotions in economic decision making: a multidisciplinary approach*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 2013, vol. 92, s. 1011–1015.

5 J. Schweppe, J.E. Stannard, *What Is So 'Special' about Law and Emotions?*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2013, vol. 64, nr 1, s. 1–9.

6 K. Abrams, H. Keren, *Who's Afraid of Law and the Emotions?*, „Minnesota Law Review” 2009, vol. 94, s. 1997.

7 R. Grossi, *Understanding Law and Emotion*, „Emotion” 2015, vol. 7, nr 1, s. 55–60.

ryczne badania na gruncie prawa krajowego. Obecnie obok kontynuacji poprzednich kierunków rozkwita formalistyczny i filozoficzny nurt badań, poddający kluczowe prawne pojęcia filozoficznej obróbce. Popularność zyskuje badanie znaczenia emocjonalności dla współczesnych problemów bioetycznych, które znajdują odbicie w prawie. Znakiem dojrzałości dyscypliny jest rosnąca liczba prac poświęcona refleksji nad nią samą; od 2005 r. kolejne syntezы starają się podsumować i usystematyzować kanoniczny korpus prac z zakresu prawa i emocji oraz określić właściwą orientację w przyszłości. Kolejne prace zbiorowe skupiają się na dynamicznej naturze procesów zachodzących pomiędzy prawem a emocjami⁸, a autorzy najnowszych syntez podsumowujących stan dyscypliny postulują położenie nacisku na konkretne ujęcia, np. psychologii ewolucyjnej⁹, w badaniu afektu w prawie. Kathryn Abrams zauważa, że badania nad prawem i emocjami są często bagatelizowane przez tych, którzy nie dostrzegają ich powiązań z badaniami interdyscyplinarnymi o dużym znaczeniu praktycznym: behawioralną ekonomiczną analizą prawa (behavioral law & economics), formującym się mariażem prawa z neuronauką (znanym pod nazwą *neurolaw*)¹⁰ czy studiami z zakresu *law & literature*. Powiązania te nie oznaczają jednak identyfikacji, pomimo że zakres tematyczny podejmowanych kwestii nierzadko się powtarza; różnica leży przede wszystkim w perspektywach, celach i metodologii stosowanej przez poszczególne prądy badawcze. Założenie, że „prawo i ekonomia” różni się od „prawa i emocji” tym, że to pierwsze postrzega człowieka jako racjonalnego maksymalizatora korzyści, a drugie – jako irracjonalną, emocjonalną istotę, byłoby uproszczeniem, zwłaszcza w świetle podejmowania przez współczesnych badaczy *law & economics* tematyki wpływu emocji, np. strachu, na podejmowanie decyzji. Jednakże zasadniczą różnicą jest to, że o ile *law & economics* uważa emocje za czynniki wpływające na zachowanie, *law & emotions* traktuje je jako

więcej niż bodźce i odchodzi od rozumienia ich jako irracjonalne; z perspektywy tego drugiego podejścia emocje mają poznawczy charakter i są fundamentalnymi budulcami ludzkiego doświadczenia, nadając mu znaczenie i kierunek. W odróżnieniu natomiast od *neurolaw* podejście prawnoemocjonalne nie skupia się wyłącznie na perspektywie „twardych” nauk neurobiologicznych – to właśnie integracja humanistycznych i bardziej ścisłych perspektyw jest jego znakiem rozpoznawczym. Podobnie, choć ruch *law & literature* i *law & emotions* niekiedy się przecinają, to metodologia i zakres zainteresowania tego pierwszego są znacznie węższe niż tego drugiego (choć na ich styku często podejmowane są niezwykle ciekawe zagadnienia, np. tzw. „sądów miłości” – dworskich sądów wyrokujących o życiu uczuciowym poddanych nowożytnych monarchów¹¹).

Dyscyplinarny eklektyzm jest jednym z wyróżników podejścia prawnoemocjonalnego; nie brakuje zarówno prac opartych na dorobku nauk ścisłych, jak i tych poszukujących historycznych lub literackich powiązań między prawem i emocjami; metody wahają się od analizy konceptualnej do empirycznych badań socjologicznych. W obliczu pluralizmu metodologicznego istnieją jednak pewne spoiwa nurtu – przekonania dzielone przez wielu badaczy. Jednym z takich przekonań jest sceptycyzm wobec dominującego paradygmatu racjonalności i przekonanie o potrzebie głębokiej refleksji nad psychologicznymi podstawami normatywizmu. Częstym punktem odniesienia jest tzw. „walka ognia z lodem” czy „serca z rozumem”. Za pomocą tych fraz zaznacza się rozdzielenie racjonalności oraz emocjonalności, które często znajdowało podatny grunt w myśli prawnej. Tradycyjnie prawo miało być racjonalne, a emocje traktowano jako irytujące, zwierzęce impulsy, które mogą przeszkodzić w jego funkcjonowaniu i których wpływ należy zminimalizować. Te sposoby myślenia o emocjach i prawie w przeszłości pomagają wyeksponować historię prawa, z Merridee L. Bailey na czele¹². Według badaczy

8 H. Conway, J. Stannard (eds.), *Emotional Dynamics of Law and Legal Discourse*. Bloomsbury Publishing 2016.

9 C.J. Patrick, *A New Synthesis for Law and Emotions: Insights from the Behavioral Sciences*, Ariz. St. LJ 2015, vol. 47, p.1239–1287.

10 K. Abrams, H. Keren, *Who's Afraid...*, s. 1998.

11 P. Goodrich, *Erotic Melancholia: Law, Literature, and Love*, „Law & Literature” 2002, vol. 14, nr 1, s. 103–130.

12 M.L. Bailey, K.-J. Knight, *Writing Histories of Law and Emotion*, „The Journal of Legal History” 2017 vol. 38, nr 2, s. 117–129

„prawa i emocji” przekonanie o kontraście pomiędzy rozumem a emocjami to mit, a emocjonalność należy rozumieć jako niezbywalny element myślenia. Prawo powinno traktować racjonalność i emocjonalność równorzędnie i uwzględniać funkcjonowanie obydwu zgodnie z wiedzą psychologiczną – przedstawiciele *law & emotions* dają wyraz temu przekonaniu na podstawie badań konkretnych emocji w doktrynach prawnych, analizy wpływu wiedzy o emocjach na teorię prawa, a także emocji sędziów i podmiotów prawa. Ambicje badaczy wykraczają poza samą identyfikację i wyjaśnianie powiązań emocji z prawem; nie wystarczy stwierdzić fakt istnienia stereotypów, lecz należy także im zaradzić. Wielu przedstawicieli nurtu prawnoemocjonalnego dąży do rewizji przekonania na temat emocji w prawie, co niekiedy znajduje wyraz w formułowaniu zaleceń i postulatów *de lege ferenda*. Rekomendacje dotyczą tego, jak prawo może zyskać „inteligencję emocjonalną”, i tego, w jaki sposób można za jego pomocą wzbudzać pożądane emocje¹³. Głosy te jednak nie są autorytarne, a pluralistyczne – zarówno powstanie, jak i rozwój *law & emotions* łączyły się z intensywną wymianą poglądów, tak w formie pisemnej (np. na łamach recenzji i polemik), jak i poprzez konferencje, sympozja, fundacje i w centrach badawczych. Dialog ten nie gaśnie, a wręcz przeciwnie – dołączają do niego głosy przedstawicieli kolejnych tradycji metodologicznych i jurysdykcji.

Krytyczność i otwartość na dialog interdyscyplinarny do dziś wyróżnia *law & emotions* i jest konsekwencją fermentu intelektualnego stworzonego przez amerykańskich uczonych w latach 90. Choć zakres zainteresowania prawem i emocjami nie ogranicza się jedynie do Stanów Zjednoczonych i anglosaskiej tradycji prawnej, stała się ona pierwszym celem analizy, jako zwyczajowa i oparta na autorytecie sędziego. Początkową oś badań wyznaczały słynne amerykańskie szkoły prawa i czasopisma prawnicze – można przyjmować, że ruch *law & emotions* rozpoczął się od sympozjum wokół rewolucyjnego wykładu sędziego Williama Brennana pt. *Reason, Passion and the Progress of the Law* opublikowanego na łamach „Cardozo Law Review”¹⁴. Nieco

później, w roku 2000, Uniwersytet w Chicago-Illinois stał się forum naukowców debatujących nad prawem, psychologią i emocjami, co zaowocowało specjalnym numerem „Chicago-Kent Law Review”; nie sposób też nie wymienić sympozjum leżącego u podstaw powstania wspomnianego wcześniej tomu *The Passions of Law* – miało ono miejsce w William & Mary Law School. Ważnymi ośrodkami nurtu *law & emotions* są do dziś Vanderbilt University, Yale oraz Harvard, a także University of Saint Andrews. Nietrudno zaobserwować, że niektóre nazwiska powtarzają się w publikacjach poświęconych tematowi najczęściej – na tej podstawie można wnioskować o badaczach, którzy są założycielami czy też „twarzami” ruchu. Do takich niewątpliwie należy profesor Susan A. Bandes, obecnie emerytowana profesor szkoły prawa DePaul University, gdzie wykłada procedurę karną oraz prawo i literaturę. W spisie treści tomu *The Passions of Law* pod redakcją Bandes znalazły się wspomniane już nazwiska, które później stały się synonimiczne z ruchem *law & emotions*, jak chociażby Martha C. Nussbaum, profesor prawa i etyki na Wydziale Filozofii, Wydziale Prawa oraz Wydziale Teologii Uniwersytetu Chicagowskiego, Martha Minow, specjalistka z Harvardu zajmująca się prawami człowieka i mniejszości, czy John Deigh, profesor prawa i filozofii w Uniwersytecie w Teksasie, zajmujący się psychologią moralną. Co ciekawe niektórzy badacze działający wcześniej w tradycji *law & economics* podjęli także temat prawnoemocjonalnej analizy prawa – tak jak prof. Cass R. Sunstein, kierownik projektu pt. *Program on Behavioral Economics and Public Policy* w Harvard Law School. Wśród założycieli ruchu nie znajdują się jedynie prawnicy i filozofowie, ale również psychologowie (jak Robert C. Solomon), badacze historii (jak Merridee L. Bailey), literatury czy polityki.

Choć historia *law & emotions* liczy prawie trzy dekady, perspektywy związane z emocjami są w polskiej nauce prawa, z nielicznymi wyjątkami¹⁵, wciąż nieobecne, a w powszechnej świadomości prawników

13 K. Abrams, H. Keren, *Who's Afraid...*, s. 1998.

14 „Cardozo Law Review” 1988. Vol. 10. *Reason, passion, and Justice Brennan: A Symposium*.

15 Tematykę związków prawa i emocji w Polsce poruszają m.in. Marta Soniewicka, Bartosz Brożek oraz Wojciech Załuski, zob. m.in. M. Soniewicka, *Racje i emocje w dyskusji na temat ingerencji genetycznych w ludzką prokreację*, „Roczniki Filozoficzne” 2019, t. 67, nr 3; B. Brożek, *Emocje jako fundament prawa: uwagi o teorii Leona Petrażyckiego*

i filozofów prawa nieznanne. Winą za ten stan rzeczy obarczać można znaczącą fragmentaryzację nurtu prawa i emocji – różnicowanie tematyczne badań jest niezwykle duże, co może dawać wrażenie, że refleksja nad tymi tematami ma przypadkowy charakter. Dopiero dostrzeżenie założeń i celów całego nurtu badawczego pozwala ocenić przydatność takiej refleksji i możliwość uprawiania myśli prawnocjonalnej na gruncie polskim. Recepja i zastosowanie perspektywy podejścia prawnocjonalnego z pewnością przyniesie ze sobą potrzebną refleksję krytyczną nad związkami emocjami i prawa. Prawo polskie, niezbadane jeszcze z perspektywy emocjonalnej, stanowi owocny grunt badań doktrynalnych i filozoficznoprawnych analiz o potencjale interdyscyplinarności i innowacji, zwłaszcza w zakresie łączenia nauk społecznych, humanistycznych i biologicznych.

Na potrzebę rozszerzenia świadomości odpowiada próba podsumowania i systematyzacji dotychczasowych dokonań nurtu *law & emotions*, przybliżająca główne założenia, tematy i korzyści tego podejścia polskiemu czytelnikowi. Niniejsza synteza, z pewnością nie wyczerpująca tematu, oferuje próbę podsumowania dotychczasowych dokonań ruchu *law & emotions* ze wskazaniem jego przydatności. Zbadano znaczną część prac uważanych za reprezentatywne; wnioski zostały następnie usystematyzowane według ich implikacji, kolejno dla: filozofii i teorii prawa, prawa konstytucyjnego i tworzenia prawa, instytucji poszczególnych gałęzi prawa (publiczne, prywatne etc.), oraz dla stosowania prawa przez uprawnione podmioty, np. sędziów. Taka struktura pokazuje szerokie zastosowanie wniosków *law & emotions* – od poziomu najbardziej abstrakcyjnej refleksji nad prawem poprzez problemy ustrojowo-prawne leżące u podstaw obowiązywania systemu aż po dogmatykę konkretnych instytucji prawnych oraz odwieczny problem pogodzenia emocjonalności sędziego z koniecznością bezstronnego i logicznego orzekania.

1. Emocje a teoria i filozofia prawa.

Podejście prawnocjonalne przyniosło szereg małych rewolucji. Odejście od przekonania o koniecz-

nym dualizmie rozum–emocje przyniosło ze sobą konieczność odniesienia się do wielu pojęć fundamentalnych dla prawa. Znaczna część piśmiennictwa filozoficznoprawnego z tego zakresu dokonuje rewizji podstawowych kategorii i założeń prawa. Tak pogłębiło znaczenie m.in. pojęcia uprawnienia, niepoczytalności, a nawet racjonalności. Dostrzega się również, że odwołanie do emocji pomaga wyjaśnić w kategoriach ludzkiego doświadczenia kluczowe aspekty prawa, takie jak jego obowiązywanie, legitymację, słuszność, skuteczność oraz sprawiedliwość. Pozwala to lepiej zrozumieć sieci powiązań pomiędzy prawem, normami społecznymi a ludzką psychiką.

Misję „prawa i emocji” można określić jako przywrócenie afektowi właściwego miejsca w refleksji nad prawem – celem jest rewizja zastanych przekonań na temat emocjonalności i polemika ze stereotypami. Być może największym z tych zagadnień (a na pewno najczęściej omawianym) jest stosunek emocji do rozumu. Jak wspomniano powyżej, relacja ta ma być silnie dychotomiczna, z nieproporcjonalnym podkreśleniem roli rozumu¹⁶. *Law & emotions* poszukuje w pierwiastkach tej tradycji i znajduje je m.in. w filozofii starożytnej, oświeceniowym racjonalizmie oraz pozytywistycznej refleksji nad prawem¹⁷. Impulsem do rewizji tych przekonań okazały się najnowsze dokonania nauk o mózgu i umyśle, etyki empirycznej i badań psychologicznych. Na gruncie tych nauk wykazano współzależność rozumowania i odczuwania w procesie podejmowania decyzji (brak twardej granicy między tymi dwoma procesami) oraz odkryto, że sposób przeżywania i wyrażania emocji jest raczej kształtowany przez kulturę niż wrodzony¹⁸. Opierając się na tej wiedzy, prace z zakresu prawa i emocji nawiązują do rewizji teorii podejmowania decyzji w prawie¹⁹, dostrzeżenia, w jaki sposób kontekst prawny deter-

16 S. Friedland, *Fire and Ice: Reframing Emotion and Cognition in the Law*, „Wake Forest Law Review” 2019, vol. 54 nr 4, s. 1001–1048

17 R. Grossi, *Understanding...* s. 56.

18 A. Damasio, *Descartes'...*, s. 221; L.F. Barrett, *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain*, Dublin 2017.

19 D.J. Arkush, *Situating Emotion: a Critical Realist View of Emotion and Nonconscious Cognitive Processes for Law and Legal Theory*, „Brigham Young University Law Review” 2008, nr 5, s. 1275–1366.

(w:) B. Brożek i in. (red.), *Naturalizm prawniczy: stanowiska*, Warszawa 2015, s. 253–265.

minuje ocenę emocji²⁰, a także włączenia psychologicznych narzędzi emocjonalnej regulacji do profesji prawniczych²¹.

Podejście prawnoemocjonalne wypowiada wojnę pogładowi, zgodnie z którym miejsca dla emocji w prawie są ściśle wyznaczone i nieliczne, a same emocje są wrogiem przestrzegania i stosowania prawa. Na tropie emocji w prawie powstały prace poświęcone wpływowi uczuć (obrzydzenia, strachu, miłości, złości czy współczucia²²) na tworzenie, stosowanie i przestrzeganie prawa. Również sposób pojmowania zjawisk emocjo-

nia, badacze zauważają, że ignorowanie świadomości o ich wpływie na stosowanie prawa jest nieostrożne, a nawet niebezpieczne – faktów o emocjonalności nie należy wypierać²³. Zalecane jest raczej użycie ich do tworzenia strategii ograniczania negatywnych skutków nieprzestrzegania prawa. Dementuje się przekonanie o destruktywnym charakterze emocji – powstało wiele prac poświęconych temu, kiedy i jakie zjawiska emocjonalne przyczyniają się do bardziej sprawiedliwego stosowania i większego przestrzegania prawa. Realistyczna wizja człowieka pozwala tworzyć bardziej

Podejście prawnoemocjonalne wypowiada wojnę pogładowi, zgodnie z którym miejsca dla emocji w prawie są ściśle wyznaczone i nieliczne, a same emocje są wrogiem przestrzegania i stosowania prawa.

nalnych uległ rewizji: koncepcja „mechanistyczna”, rozumiejąca emocje jako atawistyczne impulsy deformujące rozumowanie, przeciwstawiona jest ewaluatywnej, zgodnie z którą emocje to złożone i ściśle związane ze sferą przekonań zjawiska psychiczne²³. Obok biologicznej wiedzy o mechanizmach powstawania emocji pojawia się zainteresowanie ich kulturową złożonością – sposobami ich interpretacji i wyrażania oraz ich społecznymi i politycznymi wymiarami²⁴. W obliczu wiedzy o tym, jak istotną część psychiki stanowią uczu-

skuteczne normy²⁶, a odruchy emocjonalne nie tylko stanowią narzędzie epistemiczne w rozumowaniu prawniczym²⁷, ale wręcz mogą stanowić cnotę mądrego, arystotelesowskiego sędziego²⁸. Realne postrzeganie emocji nie oznacza porzucenia obiektywności²⁹, lecz krok w kierunku uświadomienia i przezwyciężenia irracjonalnych odruchów. Wiedza ta nie tylko może pomóc prawu kontrolować ludzkie zachowanie, ale też

20 L.F. Barrett, *How emotions...*, s. 219.

21 T.A. Maroney, J. Gross, *The Ideal of the Dispassionate Judge: An Emotion Regulation Perspective*, „Emotion Review” 2014, vol. 6, nr 2, s. 142–151.

22 Zob. S. Bandes (eds.) *The Passions of Law*, New York 1999; M. Nussbaum, *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*, Princeton 2004, H. Petersen, *Love and Law in Europe*, Aldershot 1998.

23 D.M. Kahan, M.C. Nussbaum, *Two conceptions of emotion in criminal law*, „Columbia Law Review” 1996, vol. 96, nr 2, s. 269–374.

24 R.F. Moran, *Law and Emotion, Love and Hate*, „Journal of Contemporary Legal Issues” 2000, vol. 11, s. 747.

25 C.G. Schoenfeld, *Holmes v. Bork: The Role of Unconscious Thoughts and Emotions in Law and the Politics of Law*, „Political Psychology” 1991, vol. 12, nr 2, s. 363–375.

26 O.R. Goodenough, *Institutions, emotions, and law: a Goldilocks problem for mechanism design*, „Vermont Law Review”, vol. 33, s. 395.

27 E. Ryan, *The Discourse Beneath: Emotional Epistemology in Legal Deliberation and Negotiation*, „Harvard Negotiation Law Review” 2000, vol. 10, s. 231.

28 A.C. de Faria Silvestre, *Emotions and Sentiments in Judicial Deliberation*, „International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique” 2019, s. 1–2.

29 R. Grossi, *Law, Emotion and the Objectivity Debate*, „Griffith Law Review” 2019, s. 1–14.

lepiej kreować zbiorowe szczęście i dobrobyt. Często przytaczanymi przykładami są tutaj mechanizm działania jurysprudencki naprawczy³⁰ czy sposób, w jaki prawo może nadzieję³¹.

W centrum zainteresowania badaczy prawa i emocji często znajdują się koncepty debatowane przez dziesiątki, a nawet setki lat istnienia nauki prawa. Szczególnie cennym wkładem wiedzy o emocjonalności

mechanizm decyduje np. o społecznych postawach wobec sprawców i ofiar przestępstw. Dostrzega się istnienie reguł zbiorowego przeżywania i okazywania emocji, które czasem przenikają z miękkiej sfery obyczajów i wywierają skutki prawne (np. okazywanie skruchy, złości lub beztroiski przez oskarżonych ma wpływ na ich losy). W ten sposób prawo może niejako wyznaczać emocje właściwe w danej sytuacji³⁵. Wkład

Szczególnie cennym wkładem wiedzy o emocjonalności do nauk prawnych są propozycje nowych rozwiązań starych kontrowersji filozofii prawa.

do nauk prawnych są propozycje nowych rozwiązań starych kontrowersji filozofii prawa. Podejście *law & emotions* przynosi ze sobą bowiem dodatkową warstwę myślenia o problemie – nierzadko zdarza się, że właśnie ten emocjonalny wymiar jest kluczowy do zrozumienia zagadnienia. Jako przykład wskazać można nowe refleksje nad prawami podmiotowymi, nazywanymi także uprawnieniami. Emocje miały być podstawą uprawnień już dla Leona Petrażyckiego. Współcześnie natomiast zauważa się, iż emocje nie tylko grają rolę w oczekiwaniach ludzi wobec uprawnień i konstytuują poczucie obowiązku³², ale stanowią też motywację w procesie identyfikacji i dochodzenia praw podmiotowych³³. Emocje rozważane są tu nie tylko indywidualnie. Sama społeczność może być spajana więzami afektywnymi, a współprzeżywanie oburzenia czy współczucia nierzadko leży u podstaw przyznania jednostce praw lub ich odebrania³⁴. To właśnie ten

nurtu prawa i emocji polega również na wzbogaceniu prawnych koncepcji psychiki ludzkiej o jej emocjonalny wymiar. Jako przykład przytoczyć można próbę zreformowania pojęcia niepoczytalności. Koncept ten, od wieków sprowadzany do dysfunkcji rozumu, czyli kognitywnej części aparatu psychicznego, uzupełniony jest o nową wiedzę o roli emocji w podejmowaniu decyzji; niepoczytalność przejawiać się może nie tylko irracjonalnością, ale i dysfunkcjami emocji drastycznymi na tyle, że deformują podstawowe intuicje moralne³⁶. Demitologizacji ulega również koncepcja rozsądnego człowieka, istotna m.in. dla anglosaskiego prawa deliktów, a dotychczas oparta na redukcijnym rozdziale rozumu i emocji³⁷. Także i kluczowe cechy funkcjonowania prawa, takie jak jego przestrzeganie czy legitymizację, bada się w kategoriach emocji obywateli pojawiających się w konfrontacji ze stosowaniem prawa przez funkcjonariuszy państwa. Posłuszeństwo wobec regulacji okazuje się być skorelowane z równym traktowaniem, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości proceduralnej i dostrzegającym elementarne

30 M. Rossner, *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice*, Oxford 2013.

31 K. Abrams, H. Keren, *Law in the Cultivation of Hope*, „California Law Review” 2007, vol. 95, s. 319.

32 P. Stenner, *Rights and Emotions, or: the Importance of Having the Right Emotions*, „History & Philosophy of Psychology” 2005, vol. 7, nr 1, s. 1–11.

33 K. Abrams, *Emotions in the Mobilization of Rights*, „Harvard CR-CLL Review 2011”, vol. 46, s. 551.

34 Tamże, s. 554.

35 P. Stenner, *Rights and emotions...*, s. 4.

36 F. Coppola, *Motus Animi in Mente Insana: An Emotion-Oriented Paradigm of Legal Insanity Informed by the Neuroscience of Moral Judgments and Decision-Making*, „Journal of Criminal Law & Criminology” 2019, vol. 109, s. 1.

37 S. Friedland, *Fire and Ice...*, s. 1005.

człowieczeństwo podmiotów prawa. To, co rozumiemy przez sprawiedliwość *in abstracto* odwoływać się ma natomiast do poczucia tego, co właściwe – badacze teorii prawa i emocji eksplorują w tych kontekstach powiązanie emocji z moralnością, sięgając tak do koncepcji emotywizmu Davida Hume’a, jak i nowoczesnych badań Jonathana Haidta. Ten ostatni uważa, że moralne przekonania są jedynie uzasadnieniami emocjonalnych intuicji³⁸.

2. Emocje a prawo konstytucyjne i legisprudencja

Prace nurtu *law & emotions* dostrzegają zatem nie tylko indywidualny wymiar emocji, ale też ich rolę jako źródła więzi społecznych i procesów zbiorowych, również tych leżących u podstaw ustrojów państw. Nie brak emocji w legislaturze, co może wydawać się nieintuicyjne, zwłaszcza w świetle założenia racjonalnego prawodawcy w kontynentalnej filozofii prawa. Prawo, mając za cel przede wszystkim efektywność, musi w pewnym wymiarze uwzględnić społeczne poparcie i postawy względem regulacji. Mechanizm, który określa nastawienie podmiotów prawa względem niego, niewątpliwie ma emocjonalne komponenty. Niniejsza część pracy stanowi przegląd literatury dotyczącej emocji w procesach prawotwórczych, prawach i ustawach podstawowych oraz działalności legislacyjnej, od poziomu projektowania konstytucji i regulacji aż do rezultatów praktycznych.

Pierwszym zagadnieniem jest związek emocji z prawem konstytucyjnym. Na wstępie należy zaznaczyć, że w literaturze *law & emotions* na ten temat da się wyróżnić dwa główne nurty, skorelowane z modelem konstytucyjności systemu kontynentalnego (*civil law*) oraz anglosaskiego (*common law*). Jeżeli chodzi o Europę, nie brak podejść łączących emocje z powstawaniem, zmianami i funkcjonowaniem konstytucji. Poszukuje się historycznych dowodów na to, że powstawanie konstytucji i koncepcji praw człowieka w XVIII w. związane było z integracją modeli człowieka i obywatela w jeden – człowieka-obywatela, który nie tylko przestrzega prawa, ale też doświadcza w związku

z tym uczuć, a prywatna emocjonalność odznacza się w sferze obywatelskiej³⁹. Sam konstrukt praw człowieka ma zaś być wynikiem humanizacji podmiotów prawa, dotychczas sterowanych za pomocą bezdusznej polityki, a teraz obdarzonych uczuciami i człowieczeństwem. U podstaw konstytucji np. Francji, ale także Stanów Zjednoczonych mają leżeć tzw. sentymenty konstytucyjne⁴⁰ – emocje wyrażające intuicje moralne wobec takich kwestii społecznych jak abolicjonizm⁴¹.

Choć konstytucja Stanów Zjednoczonych powstała niemal równoległe do konstytucji Francji, zagadnienie związków emocji z prawem przedstawia się zgoła inaczej w piśmiennictwie *law & emotions* poświęconym amerykańskim i europejskim ustrojom. W pierwszym przypadku skupia się ono nie tyle na tekstach aktu konstytucyjnego, ale na ich interpretacji – i tam poszukuje wpływu emocji. System amerykański charakteryzuje bowiem duży autorytet prawny sędziów Sądu Najwyższego w wykładni konstytucji – *judicial review*. Zatem i w odpowiedniej części piśmiennictwa *law & emotions* przesuwa się akcenty z aktów normatywnych na stosowanie ich przez sędziów. W opiniach sędziowskich dopatrywano się takich emocji jak wdzięczność czy lojalność oraz zazdrość i zawiść⁴². Znaczenie mają nie tylko emocje sędziów, lecz także dokonywana przez nich wykładnia emocji i wiązanie z nimi prawnych konsekwencji. Szeroko komentowane w tym kontekście było orzeczenie *Carhart vs. Gonzales*, zakazujące aborcji dokonywanej w zaawansowanej ciąży ze względu na możliwy żal odczuwany później przez kobietę. Badacze uważają wyrok za przykład posługiwania się przez sąd potoczną wizją emocji, która nie odzwierciedla skomplikowania wiedzy psychologicz-

38 J. Haidt, *The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment*, „Psychological Review” 2001, vol. 108, nr 4, s. 814.

39 S. Maslan, *The Dream of the Feeling Citizen: Law and Emotion in Corneille and Montesquieu*, „SubStance” 2006, vol. 35, nr 1, s. 69–84.

40 A. Sajo, *Emotions in Constitutional Institutions*, „Emotion Review” 2016, vol. 8, nr 1, s. 44–49.

41 A. Sajo, *Emotions in Constitutional Design*, „International journal of constitutional law” 2010, vol. 8, nr 3, s. 354–384.

42 L.E. Little, *Loyalty, Gratitude and the Federal Judiciary*, „American University Law Review” 1995, vol. 44, s. 699; L.E. Little, *Envy and Jealousy: A Study of Separation of Powers and Judicial Review*, „Hastings Law Journal” 2002, vol. 52, s. 47.

nej⁴³, a nawet dowodzi fundamentalnego niezrozumienia psychologicznych mechanizmów żalu⁴⁴. W sprawach dotyczących czwartej poprawki do Konstytucji Stanów Zjednoczonych, rozpatrujących prywatność w świetle nowych technologii, postulowano orzekanie w oparciu o afektywne pojęcie prywatności⁴⁵.

Emocje stanowią w interpretacji konstytucji nie tylko przedmiot wyroków, ale także sposób argumentacji. Dyskusji podlega to, na ile przypadki takie są

tacji konstytucji może przybrać także formę przemysłanej strategii retorycznej – Jamal Greene przedstawia tezę, że w amerykańskim dyskursie konstytucyjnym akceptowalnym sposobem retoryki jest argument z patosu, obok tego z logosu i etosu, co ma czynić prawo konstytucyjne „szczególnym rodzajem polityki”⁴⁹. Interpretacja konstytucji nierzadko prowadzi do rozstrzygnięć ingerujących w najbardziej podstawowe uprawnienia i wolności człowieka; nieprzypadkowo to

Emocje stanowią w interpretacji konstytucji nie tylko przedmiot wyroków, ale także sposób argumentacji.

dowodem wymykania się emocjonalnej strony sędziego spod kontroli, a na ile – wyszukany zabieg retoryczny. Wykrzyknienie „Biedny Joshua!” wyrażające współczucie jednego z sędziów dla maltretowanego dziecka⁴⁶ przeszło do historii amerykańskiego prawa raczej jako to pierwsze. Dalej posuwają się ujęcia, zgodnie z którymi postępowanie sędziego jest wynikiem podświadomych, głęboko zakorzenionych uczuć i idei⁴⁷. Wyroki sądowe w tym ujęciu mogłyby być niczym innym, jak jedynie racjonalizacjami nieświadomych sądów sędziów. Na gruncie europejskim przyglądano się temu, w jaki sposób sędziowie czerpią wiedzę emocjonalną z przeszłych traum narodowych, aby wydawać wyroki nacelowane na sprawiedliwość naprawczą⁴⁸. Powoływanie się na emocje w interpre-

właśnie emocje i ich indywidualno-kolektywny wymiar często stosowane są jako narzędzie badawcze w analizach zagadnień związanych z prawami człowieka. Zdaniem niektórych badaczy uniwersalna wrażliwość, mediowana przez emocje, stanowić może podstawę egzekwowania praw mniejszości i dyskryminowanych grup, których głos jest mniej słyszalny w publicznym dyskursie. Etyka praw człowieka bywa bezpośrednio nazywana etyką emocjonalną⁵⁰; wspólny osiemnastowieczny trzon emotywizmu i praw człowieka znajduje wyraz w analizach historycznych. Prace odwołują się do poglądów oświeceniowych myślicieli, pokazując, jak same pojęcia i ewolucja języka używanego do opisu wolności i praw zależą od emocji. Na współczesnym gruncie nie brakuje ujęć przybliżających to, jak emocje mediowały walkę o prawa człowieka społeczności postkolonialnych. Emocje mogą być istotne dla praw człowieka również w tym sensie, że mogą stanowić wskazówki co do tego, komu owe prawa powinny przysługiwać – wspomina się to w kontekście dyskusji nad ewentualnym przyznaniem praw robotom⁵¹.

43 T.A. Maroney, *Emotional Common Sense as Constitutional Law*, „Vanderbilt Law Review” 2009, vol. 62, s. 849.

44 C. Guthrie, *Carhart, Constitutional Rights, and the Psychology of Regret*, „Southern California Law Review” 2007, vol. 81 s. 877.

45 A.E. Taslitz, *The Fourth Amendment in the twenty-first century: Technology, privacy, and human emotions*, „Law and Contemporary Problems” 2002, vol 65, nr 2, s. 125–187.

46 M.C. Nussbaum, *Emotions in the Language of Judging*, „St Johns Law Review” 1996, vol. 70, nr 1, s. 23–30.

47 C.G. Schoenfeld, *Holmes v. Bork: The Role of Unconscious...*, s. 363–375.

48 E.K. White. *Replaying the Past: Roles for Emotion in Judicial Invocations of Legislative History, and Precedent*, „Oñati Socio-Legal Series” 2019, vol. 9, nr 5, s. 577–595.

49 J. Greene, *Pathetic Argument in Constitutional Law*, „Columbia Law Review” 2013, vol. 113, s. 1389.

50 J.M. Barreto, *Ethics of emotions as ethics of human rights: A jurisprudence of sympathy in Adorno, Horkheimer and Rorty*, „Law and Critique” 2006, vol. 17, nr 1, s. 73–106.

51 M. Coeckelbergh, *Moral Appearances: Emotions, Robots, and Human Morality*, „Ethics and Information Technology” 2010, vol. 12, nr 3, s. 235–241.

Konstytucje nierzadko wytyczają cele i zasady, które szczegółowe ustawodawstwo ma realizować; w przypadku systemu amerykańskiego pojęcie *policy*, najlepiej przekładalne na polskie określenie polityki prawa, odgrywa znaczną rolę. Jest ono przedmiotem działania władzy ustawodawczej i jest konkretyzowane w poszczególnych aktach prawnych. W systemie polskim polityka tworzenia prawa jest wyróżniana jako jedna z postaci polityki prawa⁵². Jednak prawo tworzy się nie tylko jako wynik ściśle planowanej polityki, lecz także rzeczywistości społecznej domagającej się uregulowania. Dychotomia ta jest uwzględniona w strukturze niniejszej części pracy: po pierwsze, przygląda się ona emocjom leżącym u podstaw tworzenia konkretnych rozwiązań prawnych, mediujących proces legislacyjny i wyrażających się w kształcie regulacji; po drugie, bada proces projektowania prawa nacelowany na wywołanie konkretnych emocji lub wykorzystanie mechanizmów emocjonalnych w celu tworzenia skutecznego i cieszącego się posłuchem prawa.

Polityki prawne konkretyzują się w tworzeniu regulacji; również tutaj uwidaczniają się emocje. Nastroje dominujące sferę publiczną wpływają na legislację – przykładem tego jest strach, uważany w naukach biologicznych za niezwykle pierwotne i silne uczucie, wpływające istotnie na postępowanie człowieka; nabiera to szczególnej ważności w czasach politycznej i ekologicznej niepewności. Obecne czasy są wręcz uważane za przesiąknięte strachem, a wiedza o wpływie emocji na tworzenie prawa nadaje nowy wymiar całemu zagadnieniu⁵³. Powodowane strachem skupienie na niebezpieczeństwie nie tylko motywuje do działań zapobiegawczych, np. proekologicznych⁵⁴; zjawisko to potrafi także pociągać za sobą zgodę na nadmierną inwigilację czy dyskryminację w imię bezpieczeństwa⁵⁵. Nie brakuje

argumentów za tym, iż twórcy polityki prawa powinni brać pod uwagę ludzką tendencję do poddawania się strachowi i przeceniania wpływu potencjalnych zdarzeń na dobrobyt⁵⁶. Wiedza o sile strachu oraz o tym, jak zawodne jest prognozowanie afektywne, czyli przewidywanie przyszłych stanów emocjonalnych, powinna być podstawą modyfikacji prawa odszkodowawczego i tworzenia regulacji antyterrorystycznych⁵⁷.

Rola emocji w tworzeniu prawa jest kłopotliwym zagadnieniem w obliczu założenia racjonalnego prawodawcy, przenikającego polski system prawny. O ile brakuje analiz emocji leżących u podłoża polskich regulacji, o tyle na gruncie międzynarodowym i w prawie Stanów Zjednoczonych temat jest intensywnie eksplorowany. Nie brakuje badaczy przyjmujących tezę, że polityka prawa nie jest i nie może być wolna od emocji – fundamenty polityki kryminalnej, które opierają się wyłącznie na racjonalności, np. naukowych dowodach na optymalność danego rozwiązania, nie wystarczają, aby stworzyć skuteczne prawo. To właśnie współdzielone emocje związane ze zbrodnią i karą, a nie naukowe dane, dominują wyobraźnię zbiorową⁵⁸. Wiedza o mechanizmach emocjonalnych pozwala budować modele określające rolę racjonalności i irracjonalności w podejmowaniu ryzyka i stosowania ich na polu regulacji prawnej⁵⁹.

Kiedy świat obiegły odkrycia neuronauk na temat podejmowania decyzji i roli emocji w tych procesach, pojawiła się również pokusa, by wykorzystać tę wie-

52 J. Niesiołowski, *Ogólne zagadnienia polityki prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994, Rok LVI, z. 4, s. 89–96.

53 E.A. Posner, *Fear and the Regulatory Model of Counterterrorism*, „Harvard Journal of Law & Public Policy” 2002, vol. 25, nr 2, s. 681–697.

54 N. Smith, A. Leiserowitz, *The Role of Emotion in Global Warming Policy Support and Opposition*, „Risk Analysis” 2014, vol. 34, nr 5, s. 937–948.

55 C.R. Sunstein, *Probability neglect: Emotions, Worst Cases, and Law*, „The Yale Law Journal” 2002, vol. 112, nr 1, s. 61–107;

A. Bianchi, A. Saab, *Fear and International Law-making: An Exploratory Inquiry*, „Leiden Journal of International Law” 2019, vol. 32, nr 3, s. 351–365.

56 C. Guthrie, *Risk Realization, Emotion, and Policy Making*, „Missouri Law Review” 2004, vol. 69, s. 1039–1045.

57 J.A. Blumenthal, *Law and the Emotions: The Problems of Affective Forecasting*, „Indiana Law Journal” 2005, vol. 80, s. 155; E.A. Posner, *Fear and the Regulatory Model...*, s. 682.

58 A. Freiberg, W.G. Carson, *The Limits to Evidence-Based Policy: Evidence, Emotion and Criminal Justice*, „The Australian Journal of Public Administration” 2010, vol. 69, nr 2, s. 152–164; D.D. Welch, *Ruling with the Heart: Emotion-based Public Policy*, „Southern California Interdisciplinary Law Journal” 1997, vol. 6, s. 55.

59 P.H. Huang, *Diverse Conceptions of Emotions in Risk Regulation*, „University of Pennsylvania Law Review PENnumbra” 2007, vol. 156, s. 435–447.

dążę do sterowania zachowaniem ludzkim – emocje stanowią nową zmienną w starym zagadnieniu inżynierii społecznej. Badacze nurtu prawa i emocji stawiają sobie pytanie o to, czy należy stosować prawo w celu kształtowania zachowania poprzez wzbudzenie emocji, nawet jeżeli miałyby to być pozytywne emocje. Niezależnie od oceny takie działanie stało się już faktem – zdaniem badaczy za pomocą prawa próbowano kultywować nie tylko emocje wstydu czy odpowiadać na potrzeby emocjonalne związane z żałobą, lecz także wzbudzać społecznie pożądane emocje, jak przebaczenie i zaufanie, a nawet nadzieję⁶⁰. Wiedza o emocjach skłania także do poszukiwania złotego środka w projektowaniu prawa, które nie będzie ani zbyt „zimne” ani zbyt „gorące”, to znaczy będzie angażowało emocje w stopniu wystarczającym, aby być efektywne, lecz nie pobudzać ich nadmiernie⁶¹. Być może umiejętne wplecenie wiedzy o emocjach w tworzenie prawa zmniejszy potrzebę regulacji przy jednoczesnym zwiększeniu ładu społecznego⁶².

Zastosowanie wiedzy o emocjach w procesie tworzenia prawa jest obiecującym sposobem na promowanie przez to ostatnie dbałości o zdrowie i minimalizację ryzykownych zachowań. Przykładem jest dyskusja na temat skuteczności drastycznych grafik na opakowaniach papierosów. Naukowa wiedza o emocjach może być sposobem, aby efektywnie stosować regulacje tytoniowe⁶³. Analizowano wpływ uczuć na decyzje konsumentów korzystających z kart kredytowych, postulując zastosowanie wiedzy o impulsywności człowieka do tworzenia regulacji prawnych, które zmniejszą ryzyko popadania w dług⁶⁴. Rola empatii

była badana w kontekście poparcia dla polityk społecznych. Badano reakcje na emocje ukazane na twarzy chorych osób, by wyciągać wnioski na temat regulacji dotyczących zdrowia publicznego, w kwestiach takich jak wolontariat, polityka prawna czy alokacja funduszy⁶⁵. Postulowano także wcielenie do prawa psychologicznej wiedzy na temat zdrowego i produktywnego rozwiązywania konfliktów – zamiast trybu konfliktowego, proponowano dowartościowanie kreatywnego i koncyliacyjnego sposobu, dzięki któremu zwaśnione strony mogą zostać pogodzone⁶⁶. Odnosi się to do nurtu jurysprudencji terapeutycznej, w której prawo pełni rolę naprawczą wobec rozmaitych krzywd psychicznych i problemów ludzkich; w polskich realiach temat ten był poruszany przez Błażeja Kmiecika na gruncie wpływu zagwarantowania praw pacjenta na stan osób przebywających na oddziałach psychiatrycznych⁶⁷. W tym sensie wiedza o emocjach mogłaby pomóc prawu dbać o zdrowie i dobrostan obywateli poprzez dostarczanie inspiracji do tworzenia odpowiednich regulacji.

3. Emocje a konkretne instytucje i doktryny

Ogólne wytyczne i gwarancje, zawarte w konstytucjach i politykach prawnych, znajdują konkretyzację w aktach rangi ustawowej i wykonawczej oraz w wykładni prawa. Niniejsza część pracy poświęcona jest syntezie i uporządkowaniu korpusu prac odnoszących się do konkretnych dziedzin prawa. Na tym polu pojawiają się prace analizujące prawo przez pryzmat emocji, badające miejsce poszczególnych emocji w prawie i ich wpływ na kształt instytucji oraz doktryn. Nie brakuje również analiz wychodzących z perspektywy konkretnych dziedzin i instytucji prawnych.

60 K. Abrams, *Seeking Emotional Ends with Legal Means*, „California Law Review” 2015, vol. 103, s. 1657–1678.

61 O.R. Goodenough, *Institutions, Emotions, and Law: A Goldilocks Problem for Mechanism Design*, „Vermont Law Review” 2008, vol. 33, s. 395–405.

62 P.H. Huang, H.M. Wu, *More order without more law: A Theory of Social Norms and Organizational Cultures*, „The Journal of Law, Economics, and Organization” 1994, vol. 10, s. 390–406.

63 E. Peters, A.T. Evans, N. Hemmerich, M. Berman, *Emotion in the Law and the Lab: The Case of Graphic Cigarette Warnings*, „Tobacco Regulatory Science” 2016, vol. 2, nr 4, s. 404–413.

64 R.L. Wiener i in., *Consumer Credit Card Use: The Roles of Creditor Disclosure and Anticipated Emotion*, „Journal

of Experimental Psychology: Applied” 2007, vol. 13 nr 1, s. 32–46

65 C.A. Bennett, *Evaluations and Emotion: Influencing Public Health Policy Preferences via Facial Affect*, 2001, <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3003595> (dostęp 24.01.2020).

66 T.D. Barton, *Therapeutic jurisprudence, preventive law, and creative problem solving: An essay on harnessing emotion and human connection*, „Psychology, Public Policy, and Law” 1999, vol. 5, nr 4, s. 921–943.

67 B. Kmiecik, *Terapeutyczne działanie prawa*, „Forum Prawnicze”, kwiecień 2012, s. 64–81.

W ramach nurtu *law & emotions* zauważono rosnące „wysycenie” prawa karnego emocjami, które przejawia się w adaptacji kar powodujących konkretne emocje, np. obrzydzenia i wstydu⁶⁸. Badacze przyglądają się roli oburzenia i gniewu oraz szukają powiązań tych emocji ze zbiorowymi intuicjami moralnymi⁶⁹. Korzeni retribucjonizmu karnego, kojarzonego niekiedy z „zynstyucjonalizowaną zemstą”⁷⁰, upatrywano w psycho-

również wpływ mediów na to, jak postrzega się w sferze publicznej sprawiedliwość i prawo, oraz manipulowanie strachem i złością, którego media nierazdopuszczają się, pisząc o przestępczości⁷³.

Mechanika działania emocji w zachowaniu przestępczym do tej pory nie uzyskała opisanie w pełnym wymiarze. Zdaniem części badaczy wiele dotychczasowych teorii kryminologicznych nie uwzględniła roli

To w prawie karnym uwidaczniają się często instytucje i doktryny prawne, w których emocje nie tylko grają pierwszą rolę, modyfikując skutki prawne, ale wręcz definiują poszczególne przestępstwa: mamy do czynienia z „zabójstwem w afekcie”, „zabójstwem powodowanym współczuciem” czy „zbrodnią z nienawiści”.

logii ewolucyjnej – pierwotnej tendencji do alienacji jednostek społecznych⁷¹, ale także w aktualnych nastrojach społeczno-politycznych⁷². Dostrzega się

emocjonalności w przestępczości, opierając się raczej na teorii racjonalnego wyboru⁷⁴, a niektóre doktryny odpowiedzialności i winy są przestarzałe⁷⁵. Obecnie bada się emocje sprawców po popełnieniu przestępstwa (wśród nich winę oraz wstyd) i ich wpływ na wybór metody naprawienia popełnionego zła, uwzględnia-

68 M.C. Nussbaum, *Secret sewers of vice: Disgust, bodies, and the law* (w:) red. S.A. Bandes, *The passions of law*, New York 1999, s. 19–62.

69 S. Karstedt, *Emotions and criminal justice*, „Theoretical criminology” 2002, vol. 6, nr 3, s. 299–317.

70 F. Ciepły, *O dowartościowanie retributywnej racjonalizacji kary* (w:) red. ed. A. Dębiński, M. Gałązka, R.G. Hałas, K. Wiak, *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006, s. 231–246.

71 A. Walsh, V.L. Hatch, *Capital Punishment, Retribution, and Emotion: An Evolutionary Perspective*, „New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal” 2018, vol. 21, nr 2, s. 267–290.; J.G. Murphy, *Forgiveness, Mercy, and the Retributive Emotions*, „Criminal Justice Ethics” 1988, vol. 7, nr 2, s. 3–15.

72 T.F. Hartnagel, L.J. Templeton, *Emotions about Crime and Attitudes to Punishment*, „Punishment & Society” 2012,

vol. 14, nr 4, s. 452–474; W. De Haan, I. Loader, *On the Emotions of Crime, Punishment and Social Control*, „Theoretical Criminology” 2002, vol. 6, nr 3, s. 243–253.

73 S. Bandes, *Fear Factor: The Role of Media in Covering and Shaping the Death Penalty*, „Ohio State Journal of Criminal Law” 2003, vol. 1, s. 585–597.

74 M.L. Benson, vol. Livelsberger, *Emotions, choice, and crime*, *The Oxford handbook of criminological theory*, 2012, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199747238.001.0001/oxfordhb-9780199747238-e-26> (dostęp 24.01.2020); M. Mihai, *Emotions and the Criminal Law*, „Philosophy Compass” 2011, vol. 6, nr 9, s. 599–610.

75 E. Spain, *The Role of Emotions in Criminal Law Defences: Duress, Necessity and Lesser Evils*, Cambridge 2011.

jąc emocjonalny wymiar skruchy i przeprosiny⁷⁶. To w prawie karnym uwidaczniają się często instytucje i doktryny prawne, w których emocje nie tylko grają pierwszą rolę, modyfikując skutki prawne, ale wręcz definiują poszczególne przestępstwa: mamy do czynienia z „zabójstwem w afekcie”, „zabójstwem powodowanym współczuciem” czy „zbrodnią z nienawiści”. Badacze sprawdzają, czy wizja emocji, jaką posługują się w tych przypadkach prawo, jest zgodna z rzeczywistością. Nie brakuje głosów, że prawna interpretacja zabójstwa w afekcie zakłada utratę kontroli pod wpływem emocji, co nie znajduje pokrycia w psychologicznej wiedzy na temat mechanizmów podejmowania decyzji⁷⁷. Z tematyką zbrodni z nienawiści związana jest natomiast inna emocja – współczucie: to od tego, czy ich ofiary wzbudzają współczucie społeczności, ma zależeć skuteczność kar za przestępstwa⁷⁸. Niektóre emocje, choć niewątpliwie silne, zdaniem autorów nie powinny nigdy spotykać się z łagodniejszym traktowaniem przez prawo ze względu na moralne implikacje takiego stanowiska – tu wymieniane jest obrzydzenie⁷⁹, które ma się manifestować w przestępstwach wymierzonych w członków mniejszości etnicznych czy seksualnych.

Całkowicie odrębnym zjawiskiem jest łamanie prawa podyktowane, jeśli nie właściwymi, to neutralnymi emocjami. Pomoc w zakończeniu życia osobie cierpiącej w Polsce nazywana jest zabójstwem ze współczucia (art. 150 k.k.) i jako takie jest nieco łżej traktowana przez wymiar sprawiedliwości. Prawo zauważa tym samym, że chęć ulżenia cierpieniom innej osoby

zasługuje – do pewnego stopnia – na uwzględnienie przy wymierzaniu kary. Jednak w prawie niektórych krajów brakuje takich rozwiązań, co sprawia, że badacze nawołują do prawnej kontratypizacji zabójstwa ze współczucia, przez niektórych uważanego raczej za kierowane miłością⁸⁰.

Innym zagadnieniem są zbrodnie popełnione pod wpływem przemożnego strachu, wśród nich te w obronie koniecznej. Często analizuje się tu przypadki, gdy ofiara tkwiąca długo w warunkach przemocy domowej zabija w końcu oprawcę. Te ostatnie prace rezonują z nurtem, który stosuje perspektywę feministyczną do emocji w prawie karnym – nie brakuje opinii, że stereotypy na temat płci przenikają do prawa, co skutkuje przykładowo gorszym traktowaniem w sądzie kobiet przejawiających „męskie” emocje (jak złość) i *vice versa* (np. mężczyzn okazujących słabość), chociażby na poziomie nieświadomych przekonań jury⁸¹.

Częścią systemu prawnego, w której emocje uwidaczniają się w sposób szczególny, wydaje się prawo rodzinne. Jednakże badanie emocji w nim jest trudniejsze niż w publicznym prawie karnym – należy ono bowiem do szczególnie wrażliwej, prywatnej i przeważnie zamkniętej dla regulacji sfery, a bariery obejmują dążenie do zachowania prywatności oraz strach przed tym, że ingerencja prawa w emocje pozbawi te ostatnie autentyczności⁸². Dostrzeżono jednak, że zachowania i konflikty, które ma rozwiązywać prawo rodzinne, opierają się na mechanizmach neuronalnych i psychologicznych, o których nauki prawne nie mają dostatecznej wiedzy⁸³, oraz zaczęto proponować rewizję prawa rodzinnego opartą na emocjach. Zdaniem Clare Huntington obecny model dychotomicznie odnoszący się do nienawiści i miłości nie uwzględnia

76 S.P. Garvey, *The Moral Emotions of the Criminal Law*, „Queensland Law Reporter” 2003, vol. 22, s. 89–108; R. Weisman, *Showing Remorse: Law and the Social Control of Emotion*, Oxfordshire 2016.

77 S. Sorial, *Emotions and the Criminal Law: Anger and the Defence of Provocation* (w:) R. Patulny i in. (eds.), *Emotions in Late Modernity*, Oxfordshire, 2019, s. 129–141.

78 G. Mason, *The Symbolic Purpose of Hate Crime Law: Ideal Victims and Emotion*, „Theoretical Criminology” 2014, vol. 18, nr 1, s. 75–92.

79 M.C. Nussbaum, *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*; Princeton 2006; V. Steinberg, *A Heat of Passion Offense: Emotions and Bias in “Trans Panic” Mitigation Claims*, „Boston College Third World Law Journal” 2005, vol. 25, nr 2, s. 499–524.

80 E. Spain, *Love in Life and Death*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2012, vol. 64, nr 1, s. 91–109.

81 J.M. Salerno, L.C. Peter-Hagene, *One Angry Woman: Anger Expression Increases Influence for Men, but Decreases Influence for Women, During Group Deliberation*, „Law and human behavior” 2015, vol. 29, nr 6, s. 581.

82 K. Abrams, *Barriers and Boundaries: Exploring Emotion in the Law of the Family*, „Virginia Journal of Social Policy & the Law” 2009, vol. 16, nr 2, s. 301–321.

83 J. Weinstein, *I Know Better than That: The Role of Emotions and the Brain in Family Law Disputes*, „Journal of Law & Family Studies” 2005, vol. 7, s. 351.

psychologicznego cyklu miłości, ranienia i naprawy krzywd⁸⁴, występującego między ludźmi będącymi w bliskich relacjach. Badaczka ta proponuje naprawczy model prawa rodzinnego, kładący nacisk na uzdrawianie relacji. Duży potencjał wpływu emocji powstaje w miejscach, gdzie prawo reguluje kwestie reprodukcyjne – przykładem są prawne ramy wspomaganej prokreacji, np. umowy o surogację – prawo ma zarządzać sieciami emocjonalnych powiązań, minimalizując tak konflikty, jak i przywiązanie⁸⁵. Z kolei prawna regulacja aborcji, zwłaszcza ta dotycząca zgody na aborcję nieletnich lub utrudniająca dostęp do aborcji, np. przez przymusowe badania ultrasonograficzne, według niektórych autorów uwzględniać ma dojrzałość emocjonalną oraz emocje winy, smutku i przywiązania, wpływające na decyzję kobiety⁸⁶.

Emocje pojawiają się zatem w prawie publicznym, na jego granicach z prawem prywatnym, a także – na polu czystego prawa cywilnego. W anglosaskim prawie czynów niedozwolonych przyjmuje się delikt wywołania negatywnych uczuć albo krzywdy psychicznej (*emotional distress tort*), który w trakcie swojej prawnej ewolucji przez lata podlegał dyskusji odwołujących się do różnych konceptualizacji ludzkiej psychiki⁸⁷. Ewolucja w piśmiennictwie przebiegła od kwestionowania prawdziwości szkody, która nie zostawia fizycznych śladów, aż do niedawnych prognoz na temat tego, jak neuronaukowe sposoby badania mózgu pomogą w określeniu zadośćuczynienia za krzywdy psychiczne⁸⁸. W polskim prawie zadośćuczynienie za krzywdę oddzielone jest od odszkodowania za szkody

materialne, a emocjonalny wymiar tego pierwszego został dostrzeżony przez sądy.

Emocje mają duże znaczenie również dla psychologicznego modelu praw majątkowych⁸⁹: przywiązanie do obiektów oraz miejsc było mapowane na odpowiednie instytucje prawa własności, a emocje przynależności i bezpieczeństwa składają się na poczucie domu⁹⁰. Emocje związane z własnością powodują, że sugerowany przez wczesne prace ruchu *law & economics* postulat Teorematu Coase’a – optymalny rozdział praw w drodze negocjacji – nie jest możliwy do zrealizowania⁹¹. Znaczenie emocji uwidacznia się nie tylko w prawie deliktów, ale także kontraktów: przestrzeganie umów zależy nie tylko od wewnętrznego postanowienia o dotrzymaniu danego słowa, ale także od perspektywy doświadczenia wstydu i poczucia winy związanego z ich naruszeniem⁹². Edoardo Fittipaldi, dokonując psychologiczno-społecznej interpretacji prawnego pojęcia długu, uważa poczucie winy za istotny element konstytuujący ten stosunek⁹³.

4. Emocje aktorów prawnych

Badacze *law & emotions* biorą pod lupę dominującą w jurysprudencji założenie, że dobry sędzia nie powinien przeżywać emocji, a na pewno nie powinien pozwalać im na wpływanie na swoje decyzje⁹⁴, decyzja sędziowska natomiast powinna stanowić wzór

84 C. Huntington, *Repairing Family Law*, „Duke Law Journal” 2007, vol. 57, s. 1245.

85 H.L. Berk, *The Legalization of Emotion: Managing Risk by Managing Feelings in Contracts for Surrogate Labor*, „Law & Society Review” 2015, vol. 49, nr 1, s. 143–177.

86 J.A. Blumenthal, *Abortion, Persuasion, and Emotion: Implications of Social Science Research on Emotion for Reading Casey*, „Washington Law Review” 2008, vol. 83, s. 1–38.; C. Sanger, *Legislating With Affect: Emotion And Legislative Law Making*, „Nomos” 2013, vol. 53, s. 38–76.

87 A.K. Eisenberg, *Criminal Infliction of Emotional Distress*, „Michigan Law Review” 2015, vol. 113, s. 607–662.

88 B. Grey, *The Future of Emotional Harm*, „Fordham Law Review” 2015, vol. 83, nr 5, s. 2606–2653.

89 J.A. Blumenthal, *To Be Human: a Psychological Perspective on Property Law*, „Tulane Law Review” 2008, vol. 83, s. 609.

90 H. Conway, J. Stannard, *Property and Emotions*, „Emotion Review” 2016, vol. 8, nr 1, s. 38–43.; F. Flemsæter, *Geography, Law and the Emotions of Property: Property Enactment on Norwegian Smallholdings*, 2009, <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/265323> (dostęp 24.01.2020).

91 P.H. Huang, *Reasons within Passions: Emotions and Intentions in Property Rights Bargaining*, „Oregon Law Review” 2000, vol. 79, s. 435.

92 P.H. Huang, *Trust, Guilt, and Securities Regulation*, „University of Pennsylvania Law Review” 2003, vol. 151, nr s. 1059–1095.

93 E. Fittipaldi, *Everyday Legal Ontology. A Psychological and Linguistic Investigation Within the Framework of Leon Petrażycki’s Theory of Law*, Milano: LED, 2012, s. 212 i n.

94 T.A. Maroney, *The Persistent Cultural Script of Judicial Dispassion*, „California Law Review” 2011 629–681; M. Minow, *Stripped Down Like a Runner or Enriched by*

racjonalności⁹⁵. Przekonanie to jest echem wcześniej wspomnianej dychotomii między emocjami a rozumem w prawie. Dychotomia ta musi zostać obalona – ideał stoickiego sędziego jest bowiem nie tylko niemożliwy do zrealizowania⁹⁶, ale potrafi być wręcz szkodliwy⁹⁷. Emocje sędziów badano za pomocą różnych metod – wywiadów⁹⁸, analizy opinii sądowych⁹⁹, kwestionariuszy¹⁰⁰, empirycznych badań socjologicznych¹⁰¹, a nawet badań neuronaukowych¹⁰² i psychologicznych¹⁰³.

Wiele miejsca poświęca się emocjom, które są niezbędne bądź pomocne do wykonywania roli sędziego: badacze zgadzają się co do pozytywnej, a wręcz koniecznej roli empatii, która ma być niezwykle istotna dla moralnego rozumowania i pozwalająca na wnioski niedostępne dla „czystego” rozumu¹⁰⁴. Jednak empatia może również przechodzić w bardziej niebezpieczne, mogące zagrozić bezstronności sędziego, współczu-

cie¹⁰⁵. Słuszny i kontrolowany gniew może motywować sędziego do podejmowania akcji z należytą powagą¹⁰⁶, a ciekawość (uważana za tzw. emocję epistemiczną, czyli związaną z różnymi stanami wiedzy) sprawia, że sędzia głodny poznania prawdy zgłębia zawisłą przez sądem sprawę do końca¹⁰⁷. Rola niektórych emocji może być ambiwalentna w zależności od przyjętej perspektywy emocji – obrzydzenie czy nienawiść mogą paradoksalnie zarówno służyć bezstronności, zwiększając dystans wobec oskarżonego, lub też pogłębiać stronniczość¹⁰⁸, powodując uprzedzenia wobec danego podsądnego.

Zaznacza się miejsca, w których sędziowskie emocje są dopuszczalne – np. gdy nie powodują wykroczenia poza udowodnione fakty¹⁰⁹ – oraz sposoby na to, jak odpowiednio zaprzęgać je do wykonywania sędziowskiego powołania. Służą temu metody emocjonalnej regulacji¹¹⁰, postulujące, aby sędziowie zamiast wykorzystać emocje, uczyli się nimi zarządzać. Dyrektywy te są przez niektórych badaczy formułowane w postaci maksym, którymi mają się kierować sędziowie, przykładowo: „Nie wierz w dualizm prawa i emocji”, „Ostudź pasję” czy „Docień wpływ emocji na ocenę sprawy”¹¹¹. Odpowiednio regulowane emocje mogą być nie przeszkodą, a cnotą dobrego sędziego i pomagać mu decydować sprawiedliwie, dostrzegając człowieczeństwo tego, kto staje przed sądem¹¹². To, co znaczy być dobrym sędzią, zmieniło znaczenie wraz ze stopniowym przyjmowaniem dorobku badań nad

Experience: Bias and Impartiality of Judges and Jurors, „William & Mary Law Review” 1991, vol. 33, s. 1201.

- 95 K. Abrams, H. Keren, *Who's Afraid of Law and the Emotions*, „Minnesota Law Review” 2009, vol. 94, s. 1997.
- 96 T.A. Maroney, *Judges and Their Emotions*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2013, vol. 64, s. 11.
- 97 C. Rapp, *Dispassionate Judges Encountering Hotheaded Aristotelians* (w:) L. Huppés-Cluysenaer, N. Coelho (eds.), *Aristotle on Emotions in Law and Politics*, Cham 2018, s. 27–49
- 98 T.A. Maroney, *The persistent cultural script...*, s. 632.
- 99 M.C. Nussbaum, *Emotions in the Language...*, s. 27.
- 100 J.J. Rachlinski, S.L. Johnson, A.J. Wistrich, C. Guthrie, *Does Unconscious Racial Bias Affect Trial Judges*, „Notre Dame Law Review” 2008, vol. 84, s. 1195.
- 101 A.S. Roach, B.S. Bergman, K. Mack, *Researching Emotion in Courts and the Judiciary: A Tale of Two Projects*, „Emotion Review” 2015, vol. 7, nr 2, s. 145–150.
- 102 J.M. Salerno, B.L. Bottoms, *Emotional Evidence and Jurors' Judgments: The Promise of Neuroscience for Informing Psychology and Law*, „Behavioral sciences & the law” 2009, vol. 27, nr 2, s. 273–296.
- 103 N. Feigenson, J. Park, *Emotions and Attributions of Legal Responsibility and Blame: A Research Review*, „Law and Human Behavior” 2006, vol. 30, nr 2, s. 143.
- 104 R. West, *The Anti-Empathic Turn*, „Georgetown Law Faculty Publications and Other Works” 2011, vol. 678; S.A. Bandes, *Empathetic Judging and the Rule of Law*, „Cardozo Law Review De Novo” 2009, s. 133.; L. Henderson, *Legality and Empathy*, „Michigan Law Review” 1987, vol. 85, s. 1574–1617.

105 L.E. Little, *Adjudication and Emotion*, „Florida Coastal Law Journal” 2001, vol. 3, s. 205.

- 106 T.A. Maroney, *Angry judges*, „Vanderbilt Law Review” 2012, vol. 65, s. 1205.
- 107 R.F. Blomquist, *Law and Curiosity*, „UMKC Law Review” 2012;81:837.
- 108 L.E. Little, *Adjudication...*, s. 209.
- 109 M.C. Nussbaum, *Emotions in the Language...*, s. 28.
- 110 T.A. Maroney, *Emotional Regulation and Judicial Behavior*, „California Law Review” 2011, vol. 99, s. 1485.
- 111 P.B. Bayer, *Not Interaction but Melding-The Russian Dressing Theory of Emotions: An Explanation of the Phenomenology of Emotions and Rationality with Suggested Related Maxims for Judges and other Legal Decision Makers*, „Mercer Law Review” 2000, vol. 52, s. 1033.
- 112 M.C. Nussbaum, *Emotions in the Language...*, s. 27.

emocjami do filozofii prawa¹¹³. Ideału sędziego nie stanowi już zatem osoba pozbawiona emocji – jest nim ten, kto je mądrze reguluje i wykorzystuje w służbie sprawiedliwości, a dychotomia pomiędzy sędziowskim sercem a rozumem¹¹⁴ jest widziana jako fałszywa.

Nie tylko w stosunku do sędziów istnieje wymagania odłożenia na bok swoich emocji podczas podejmowania decyzji – podlega temu też ława przysięgłych,

zdjęcia i inscenizacje¹¹⁹, celowo wywołany gniew¹²⁰, okazywane przez ofiarę gwałtu emocje¹²¹ czy sama instrukcja odciążenia się od swoich uczuć¹²². Efekty są na tyle znaczące, iż apeluje się o wyłączenie niektórych z wyżej wspomnianych materiałów dowodowych jako budzących nienawiść, hipokryzję i podlegających instrumentalizacji, zwłaszcza w tak istotnych kwestiach jak kara śmierci¹²³. Wpływ emocji na podejmowanie

To, co znaczy być dobrym sędzią, zmieniło znaczenie wraz ze stopniowym przyjmowaniem dorobku badań nad emocjami do filozofii prawa.

która ma istotną rolę w anglosaskim systemie prawnym. Bezstronności służyć ma instruowanie ławników, aby „sentymenty, pasje, sympatie”¹¹⁵ nie wpływały na ich postępowanie. Istnieje sprzeczność pomiędzy tym, że wymaga się od nich jednocześnie neutralności oraz bycia głosem swojej społeczności, wyrażania jej moralnych postaw i poglądów¹¹⁶. Za pomocą symulacji, badań neuronaukowych i socjologicznych¹¹⁷ ocenia się, jak na symulowanych ławników wpływają skrucha przestępców i współczucie wobec ofiar¹¹⁸, graficzne

decyzji ma znaczenie także w kontekście tych, którzy zawodowo oceniają dowody – biegłych sądowych¹²⁴.

113 T.A. Maroney, J.J. Gross, *The Ideal...*, s. 144.

114 A.J. Wistrich, J.J. Rachlinski, C. Guthrie, *Heart versus Head: Do Judges Follow the Law or Follow Their Feelings*, „Texas Law Review” 2014, vol. 93, s. 855.

115 S.A. Bandes, J.A. Blumenthal, *Emotion and the Law*, „Annual Review of Law and Social Science” 2012, vol. 8, s. 161–181.

116 R. Hastie, *Emotions in Jurors’ Decisions*, „Brooklyn Law Review” 2000, vol. 66, s. 991.

117 J. M. Salerno, B.L. Bottoms, *Emotional Evidence and Jurors’ Judgments: The Promise of Neuroscience for Informing Psychology and Law*, „Behavioral sciences & the law” 2009, vol. 27, nr 2, s. 273–296; S. Bergman Blix, Å Wettergren, *A Sociological Perspective on Emotions in the Judiciary*, „Emotion Review” 2016, vol. 8 nr 1, s. 32–37

118 A. Jehle, M.K. Miller, M. Kimmelmeier, *The Influence of Accounts and Remorse on Mock Jurors’ Judgments of Offenders*, „Law and Human Behavior” 2009, vol. 33, nr 5, s. 393–404; S.A. Bandes, *Empathy, Narrative, and Victim Impact Sta-*

tements, „The University of Chicago Law Review” 1996, vol. 63, nr 2, s. 361–411.

119 K. Douglas, D. Lyon, J. Ogloff, *The Impact of Graphic Photographic Evidence on Mock Jurors’ Decisions in a Murder Trial: Probative or Prejudicial?*, „Law and Human Behaviour” 1997, vol. 21, 489–509; D. Moore, R. Singh, *Seeing Crime, Feeling Crime: Visual Evidence, Emotions, and the Prosecution of Domestic Violence*, „Theoretical Criminology” 2018, vol. 22, nr 1, s. 116–132.

120 J.S. Lerner i in., *Sober Second thought: The Effects of Accountability, Anger, and Authoritarianism on Attributions of Responsibility*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 1998, vol. 24, s. 563.

121 L. Ellison, V.E. Munro, *Reacting to Rape: Exploring Mock Jurors’ Assessments of Complainant Credibility*, „The British Journal of Criminology” 2009 vol. 49, nr 2, s. 202–219.

122 K. Edwards, T.S. Bryan, *Judgmental Biases Produced by Instructions to Disregard: The (Paradoxical) Case of Emotional Information*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 1997, vol. 23, s. 849.

123 S.A. Bandes, *Empathy, Narrative and...*; S.E. Sundby, *The Capital Jury and Empathy: The Problem of Worthy and Unworthy Victims*, „Cornell Law Review” 2003, vol. 88, s. 343.

124 E. Lyneti, R. Rogers, *Emotions Overriding Forensic Opinions? The Potentially Biasing Effects of Victim Statements*, „The Journal of Psychiatry & Law” 2000, vol. 28, s. 449–455.

Również emocje innych uczestników procesu sądowego trafiają pod lupę badaczy. Począwszy od emocjonalnej dynamiki samego procesu¹²⁵ i emocji okazywanych przez litygantów¹²⁶, wiele badań skupia się na emocjonalnym koszcie związanym z wykonywaniem pracy prawnika. Opisywane jest m.in. schizofreniczne rozdarcie adwokatów, którzy nawet znając drastyczne detale zbrodni, przejmują się losem swoich klientów i odczuwają wobec nich empatię¹²⁷. Prawnicy rozwijają strategię radzenia sobie z tymi emocjami, tłamsząc je bądź wypierając. Wykonywanie prawniczej pracy ma wpływ na emocje nie tylko adwokatów, radców czy prokuratorów, ale także funkcjonariuszy i urzędników¹²⁸. Badano m.in. jaki wpływ dramatyczne opowieści osób ubiegających się o azyl mają na emocje urzędników zajmujących się sprawami imigracyjnymi¹²⁹, a także emocje policjantów w obliczu tragicznych zdarzeń, z którymi często muszą się mierzyć¹³⁰. Potencjalnym niezbadanym kierunkiem może być również badanie uczuć komorników, których praca łączy spotkanie się z dramatami ludzkimi oraz wymogi zachowania neutralności.

Być może w reakcji na dostrzeżenie emocjonalnych aspektów pracy prawnika, pojawia się część nurtu *law & emotions* tworzona przez badaczy skupionych na edukacji prawniczej. Wiele jest głosów nawołujących do uwzględnienia w nauczaniu prawa inteligencji emocjonalnej. Ma to przynosić wiele korzyści adeptom i przyszłym praktykom prawa: podnosić

ich profesjonalizm¹³¹, uczyć zarządzania emocjami w negocjacjach¹³², pomagać dbać o dobrobyt psychiczny¹³³ a dostrzeżenie znaczenia emocji wpisuje się w ogólne postulaty nowoczesnej szkoły prawniczej¹³⁴. Ujęcia te sytuują integrację emocji jako nieodzowny element stosowania i nauczania prawa¹³⁵; wyznaczając postulaty na przyszłość zarówno dla ruchu *law & emotions*, jak i praktyki¹³⁶.

Law & emotions mimo dużej świadomości metodologicznej i wypracowanych już praktyk interdyscyplinarności, wciąż ma do zbadania „białe plamy” – zarówno nieporuszone dotychczas lub słabo zbadane obszary prawa (np. prawo konsumenckie, prawo ochrony danych osobowych, prawo międzynarodowe), jak i egzotyczne dla głównego nurtu krajowe systemy prawne. Do takich należy również system polski – choć w różnych częściach Europy prawo kontynentalne zaczyna się badać z perspektywy emocji, na rodzimym gruncie refleksji tej podejmowali się dotąd nieliczni. Pole do badań obejmuje większość przedstawionych płaszczyzn refleksji prawa i emocji; przykładowo – na gruncie teorii i filozofii prawa adaptacja podejścia prawnoemocjonalnego może przejawiać się chociażby w podejmowaniu dyskursu i próby uwspółcześnienia czy rozbudowania poglądów wspomnianego wcześniej Leona Petrażyckiego; podejmowali się już tego chociażby Bartosz

125 L. Dahlberg, *Emotional Tropes in the Courtroom: On Representation of Affect and Emotion in Legal Court Proceedings*, „Law and Humanities” 2009, vol. 3, nr 2, s. 175–205.

126 P.H. Huang, H.M. Wu, *Emotional Responses in Litigation*, „International Review of Law and Economics” 1992, vol. 12, nr 1, s. 31–44.

127 S. Bandes, *Repression and Denial in Criminal Lawyering*, „Buffalo Criminal Law Review” 2006, vol. 9, nr 2, s. 339–389.

128 J.L. Pierce, *Emotional Labor Among Paralegals*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1999, vol. 561, nr 1, s. 127–142.

129 H. Baillot, S. Cowan, V.E. Munro, *Second-hand Emotion? Exploring the Contagion and Impact of Trauma and Distress in the Asylum Law Context*, „Journal of Law and Society” 2013, vol. 40, nr 4, s. 509–540.

130 M.R. Pogrebin, E.D. Poole, *Police and Tragic Events: The Management of Emotions*, „Journal of Criminal Justice” 1991, vol 19, nr 4, s. 395–403.

131 J.E. Montgomery, *Incorporating Emotional Intelligence Concepts into Legal Education: Strengthening the Professionalism of Law Students*, „University of Toledo Law Review” 2007 vol. 39, s. 323.

132 P. Reilly, *Teaching Law Students How to Feel: Using Negotiations Training to Increase Emotional Intelligence*, „Negotiation Journal” 2005, vol. 21, nr 2, s. 301–314.

133 M.T. O'Brien, *Connecting Law Student Wellbeing to Social Justice, Problem-Solving and Human Emotions*, „QUT Law Review” 2014, vol. 14, s. 52.

134 M.A. Silver, *Emotional Intelligence and Legal Education*, „Psychology, Public Policy, and Law” 1999, vol. 5, nr 4, s. 1173.

135 Tamże.

136 S. Daicoff, *Law as a Healing Profession: The Comprehensive Law Movement*, „Pepperdine Dispute Resolution Law Journal” 2006, vol. 6, s. 1.

Brożek¹³⁷ czy Andrzej Dąbrowski¹³⁸. Taka refleksja nie musi jednak ograniczać się do stąpania po śladach słynnego socjologa prawa. Szansę konkretyzacji badań daje specyfika niektórych instytucji polskiego systemu prawnego, obiecujących dla studiów z punktu widzenia emocji i badań interdyscyplinarnych. Dla przykładu: funkcjonowanie obywatelskiej inicjatywy ustawodawczej, w tradycyjnym piśmiennictwie określanej lakonicznie „wyrazem woli ogółu”, daje duże możliwości refleksji na temat wpływu indywidualnych emocji na dynamikę grup oraz czynnika emocjonalnego w działalności legislacyjnej. Szczególnie interesujące może okazać się dochodzenie, jak emocjonalne postulaty społeczności, dotyczące jej żywotnych interesów (takich jak ochrona środowiska naturalnego, praw zwierząt, czy kształt administracji lokalnej), znajdują przełożenie na język prawa. Przykładem tego zjawiska może być parlamentarne starcie dwóch obywatelskich projektów zmiany prawa aborcyjnego w latach 2016–2018. Badania takie łączyłyby podejścia nauk psychologicznych ze społecznymi, politycznymi oraz prawem konstytucyjnym, pozwalając powiązać pozornie odległe elementy w spójną opowieść o przejściu od pojedynczej psychiki do powszechnego prawa. Jest to obiecujące zwłaszcza w kontekście badań nauk politycznych nt. wpływu populizmu i emocji z nim związanych na prawo. Lecz poziom tworzenia prawa to tylko jedna z możliwych propozycji zastosowania *law & emotions* w Polsce. Nie mniej ciekawa jest perspektywa badań poszczególnych nacechowanych emocjonalnie instytucji prawnych, takich jak chociażby ochrona dóbr osobowych i zadośćuczynienie krzywdzie niematerialnej lub też osobliwie sformułowana karna „ochrona uczuć religijnych”. Polska tradycja cywilistyczna interpretowała dobra osobiste w kategoriach psychologicznych; długo dominowało słynne ujęcie dóbr osobistych jako „indywidualnych wartości świata uczuć, życia psychicznego człowieka”¹³⁹

137 B. Brożek, „Emocje jako fundament prawa. Uwagi o teorii Leona Petrażyckiego” (w:) J. Stelmach i in. (red.), *Naturalizm prawniczy: stanowiska*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.

138 A. Dąbrowski, *Źródła, natura i funkcje emocji. Studium teorii impulsji Leona Petrażyckiego w kontekście współczesnych badań*, Warszawa 2019.

139 S. Grzybowski, *System prawa cywilnego. Część ogólna*, 1974, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 296.

ukute przez Stefana Grzybowskiego. Sprawdzając empirycznie przekonania polskich sądów na temat emocji, można skonfrontować ten obraz z odkryciami neuro nauki na temat bólu emocjonalnego. Skodyfikowane w art. 197 Kodeku karnego „uczucia religijne” dotyczą natomiast problematyki kognitywnej zawartości emocji i moralnych intuicji, które się z nimi wiążą. Oba problemy są szeroko analizowane we współczesnej filozofii, a studia nad religijnością korzystają z perspektyw afektywnych. Nie trzeba wspominać również o możliwościach badania na polskim gruncie uczuć aktorów prawnych oraz elementów edukacji psychologicznej w dydaktyce prawa. Badania oraz teoretyczny namysł nad nimi mogą pozwolić polskiej myśli prawnej nie tyle zyskać, co odkryć na nowo jej emocjonalną inteligencję.

Bibliografia

- Abrams K., *Barriers and Boundaries: Exploring Emotion in the Law of the Family*, „Virginia Journal of Social Policy & the Law” 2009, vol. 16, Nr 2, s. 301–321.
- Abrams K., *Emotions in the Mobilization of Rights*, „Harvard CR–CLL Review 2011”, vol. 46, s. 551–590.
- Abrams K., Keren H., *Law in the Cultivation of Hope*, „California Law Review” 2007, vol. 95, s. 319–381.
- Abrams K., Keren H., *Who’s Afraid of Law and the Emotions*, „Minnesota Law Review” 2009, vol. 94, s. 1997–2074.
- Abrams K., *Seeking Emotional Ends with Legal Means*, „California Law Review” 2015, vol. 103, s. 1657–1678.
- Arkush D.J., *Situating Emotion: a Critical Realist View of Emotion and Nonconscious Cognitive Processes for Law and Legal Theory*, „Brigham Young University Law Review” 2008, Nr 5, s. 1275–1366.
- Bailey M.L., Knight K.J., *Writing Histories of Law and Emotion*, „The Journal of Legal History” 2017 vol. 38, Nr 2, s. 117–129.
- Baillot H., Cowan S., Munro V.E., *Second-hand Emotion? Exploring the Contagion and Impact of Trauma and Distress in the Asylum Law Context*, „Journal of Law and Society” 2013, vol. 40, Nr 4, s. 509–540.
- Bandes S. (eds.), *The Passions of Law*, New York 1999.
- Bandes S.A., Blumenthal J.A., *Emotion and the Law*, „Annual Review of Law and Social Science” 2012, vol. 8, s. 161–181.
- Bandes S.A., *Empathetic Judging and the Rule of Law*, „Cardozo Law Review De Novo” 2009, s. 133–139.
- Bandes S.A., *Empathy, Narrative, and Victim Impact Statements*, „The University of Chicago Law Review” 1996, vol. 63, Nr 2, s. 361–411.

- Bandes S., *Fear factor: The Role of Media in Covering and Shaping the Death Penalty*, „Ohio State Journal of Criminal Law” 2003, vol. 1, s. 585–597.
- Bandes S., *Repression and Denial in Criminal Lawyering*, „Buffalo Criminal Law Review” 2006, vol. 9, Nr 2, s. 339–389.
- Barreto J.M., *Ethics of Emotions as Ethics of Human Rights: A Jurisprudence of Sympathy in Adorno, Horkheimer and Rorty*, „Law and Critique” 2006, vol. 17, Nr 1, s. 73–106.
- Barrett L.F., *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain*, Dublin 2017.
- Barton D., *Therapeutic Jurisprudence, Preventive Law, and Creative Problem Solving: An Essay on Harnessing Emotion and Human Connection*, „Psychology, Public Policy, and Law” 1999, vol. 5, Nr 4, s. 921–943.
- Bayer B.P., *Not Interaction but Melding – The Russian Dressing Theory of Emotions: An Explanation of the Phenomenology of Emotions and Rationality with Suggested Related Maxims for Judges and other Legal Decision Makers*, „Mercer Law Review” 2000, vol. 52, s. 1033.
- Bennett C.A., *Evaluations and Emotion: Influencing Public Health Policy Preferences via Facial Affect*, 2001, <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3003595> (dostęp 24.01.2020)
- Benson M.L., *Livelsberger, Emotions, Choice, and Crime, The Oxford Handbook of Criminological Theory*, 2012, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199747238.001.0001/oxfordhb-9780199747238-e-26> (dostęp 24.01.2020).
- Bergman Blix S., Wettergren Å, *A Sociological Perspective on Emotions in the Judiciary*, „Emotion Review” 2016, vol. 8 Nr 1, s. 32–37.
- Berk H.L., *The Legalization of Emotion: Managing Risk by Managing Feelings in Contracts for Surrogate Labor*, „Law & Society Review” 2015, vol. 49, Nr 1, s. 143–177.
- Berthoz A., *Emotion and Reason: The Cognitive Science of Decision Making*, Oxford 2006.
- Bianchi A., Saab A., *Fear and International Law-making: An Exploratory Inquiry*, „Leiden Journal of International Law” 2019, vol. 32, Nr 3, s. 351–365.
- Blomquist R.F., *Law and Curiosity*, „UMKC Law Review” 2012 vol. 8, s. 837–XX.
- Blumenthal J.A., *Abortion, Persuasion and Emotion: Implications of Social Science Research on Emotion for Reading Casey*, „Washington Law Review” 2008, vol. 83, s. 1–38.
- Blumenthal J.A., *Law and the Emotions: The Problems of Affective Forecasting*, „Indiana Law Journal” 2005, vol. 80, s. 155–238.
- Blumenthal J.A., *To Be Human: A Psychological Perspective on Property Law*, „Tulane Law Review” 2008, vol. 83, s. 609–665.
- Brożek B., *Emocje jako fundament prawa: uwagi o teorii Leona Petrażyckiego* (w:) B. Brożek i in. (red.), *Naturalizm prawniczy: stanowiska*, Warszawa 2015, s. 253–265.
- Cieply F., *O dowartościowanie retrybutywnej racjonalizacji kary* (w:) A. Dębiński i in. (red.), *Hominum causa omne ius constitutum evol. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006, s. 231–246.
- Coeckelbergh M., *Moral Appearances: Emotions, Robots, and Human Morality*, „Ethics and A. Sajo, *Emotions in Constitutional Institutions*, „Emotion Review” 2016, vol. 8, Nr 1, s. 44–49.
- Conway H., Stannard J. (eds.), *Emotional Dynamics of Law and Legal Discourse*, Bloomsbury 2016.
- Conway H., Stannard J., *Property, and Emotions*, „Emotion Review” 2016, vol. 8, Nr 1, s. 38–43.
- Coppola F., *Motus Animi in Mente Insana: An Emotion-Oriented Paradigm of Legal Insanity Informed by the Neuroscience of Moral Judgments and Decision-Making*, „Journal of Criminal Law & Criminology” 2019, vol. 109, s. 1–70.
- Dahlberg L., *Emotional Tropes in the Courtroom: On Representation of Affect and Emotion in Legal Court Proceedings*, „Law and Humanities” 2009, vol. 3, Nr 2, s. 175–205.
- Daicoff S., *Law as a Healing Profession: The Comprehensive Law Movement*, „Pepperdine Dispute Resolution Law Journal”, 2006, vol. 6, s. 1–62.
- Damasio A., *Descartes’ Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, London 2005.
- Dąbrowski A., *Źródła, natura i funkcje emocji. Studium teorii impulsji Leona Petrażyckiego w kontekście współczesnych badań*, Warszawa 2019.
- Douglas K., Lyon D., Ogloff J., *The Impact of Graphic Photographic Evidence on Mock Jurors’ Decisions in a Murder Trial: Probative or Prejudicial?*, „Law and Human Behaviour” 1997, vol. 21, 489–509.
- Edwards K., Bryan T.S., *Judgmental Biases Produced by Instructions to Disregard: The (Paradoxical) Case of Emotional Information*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 1997, vol. 23, s. 849–864.
- Eisenberg A.K., *Criminal Infliction of Emotional Distress*, „Michigan Law Review” 2015, vol. 113, s. 607–662.
- Ellison L., Munro V.E., *Reacting to Rape: Exploring Mock Jurors’ Assessments of Complainant Credibility*, „The British Journal of Criminology” 2009 vol. 49, Nr 2, s. 202–219.
- Faria Silvestre A.C. de, *Emotions, and Sentiments in Judicial Deliberation*, „International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique” 2019, s. 1–2.

- Feigenson N., Park J., *Emotions, and Attributions of Legal Responsibility and Blame: A Research Review*, „Law and Human Behavior” 2006, vol. 30, Nr 2, s. 143–161.
- Fittipaldi E., *Everyday Legal Ontology. A Psychological and Linguistic Investigation Within the Framework of Leon Petrażycki’s Theory of Law*, Milano 2012.
- Flemsæter F., *Geography, Law, and the Emotions of Property: Property Enactment on Norwegian Smallholdings*, <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/265323> (dostęp 24.01.2020).
- Freiberg A., Carson W.G., *The Limits to Evidence-Based Policy: Evidence, Emotion and Criminal Justice*, „The Australian Journal of Public Administration” 2010, vol. 69, Nr 2, s. 152–164.
- Friedland S., *Fire and Ice: Reframing Emotion, and Cognition in the Law*, „Wake Forest Law Review” 2019, vol. 54, Nr 4, s. 1001–1048.
- Garvey S.P., *The Moral Emotions of the Criminal Law*, „Queensland Law Reporter” 2003, vol. 22, s. 89–108.
- Goodenough O.R., *Institutions, Emotions, and Law: A Goldilocks Problem for Mechanism Design*, „Vermont Law Review” 2008, vol. 33, s. 395–405.
- Goodrich P., *Erotic Melancholia: Law, Literature, and Love*, „Law & Literature” 2002, vol. 14, Nr 1, s. 103–130.
- Greene J., *Pathetic Argument in Constitutional Law*, „Columbia Law Review” 2013, vol. 113, s. 1389–1482.
- Grey B., *The Future of Emotional Harm*, „Fordham Law Review” 2015, vol. 83, Nr 5, s. 2606–2653.
- Grossi R., *Law, Emotion and the Objectivity Debate*, „Griffith Law Review” 2019, s. 1–14.
- Grossi R., *Understanding Law and Emotion*, „Emotion” 2015, vol. 7, Nr 1, s. 55–60.
- Grzybowski S., *System prawa cywilnego. Część ogólna*, 1974, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Guthrie C., „Carhart”, *Constitutional Rights, and the Psychology of Regret*, „Southern California Law Review” 2007, vol. 81 s. 877–904.
- Guthrie C., *Risk Realization, Emotion, and Policy Making*, „Missouri Law Review” 2004, vol. 69, s. 1039–1045.
- Haan W. de, Loader I., *On the Emotions of Crime, Punishment and Social Control*, „Theoretical Criminology” 2002, vol. 6, Nr 3, s. 243–253.
- Haidt J., *The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment*, „Psychological Review” 2001, vol. 108, Nr 4, s. 814–834.
- Hartnagel T.F., Templeton L.J., *Emotions about Crime and Attitudes to Punishment*, „Punishment & Society” 2012, vol. 14, Nr 4, s. 452–474.
- Hastie R., *Emotions in Jurors’ Decisions*, „Brooklyn Law Review” 2000, vol. 66, s. 991–1009.
- Henderson L., *Legality and Empathy*, „Michigan Law Review” 1987, vol. 85, s. 1574–1617.
- Huang P.H., *Diverse Conceptions of Emotions in Risk Regulation*, „University of Pennsylvania Law Review PENnumbra” 2007, vol. 156, s. 435–447.
- Huang P.H., *Reasons within Passions: Emotions and Intentions in Property Rights Bargaining*, „Oregon Law Review” 2000, vol. 79, s. 435–478.
- Huang P.H., *Trust, Guilt, and Securities Regulation*, „University of Pennsylvania Law Review” 2003, vol. 151, s. 1059–1095.
- Huang P.H., Wu H.M., *Emotional Responses in Litigation*, „International Review of Law and Economics” 1992, vol. 12, Nr 1, s. 31–44.
- Huang P.H., Wu H.M., *More Order Without More Law: A Theory of Social Norms and Organizational Cultures*, „The Journal of Law, Economics, and Organization” 1994, vol. 10, s. 390–406.
- Huntington C., *Repairing Family Law*, „Duke Law Journal” 2007, vol. 57, s. 1245–1319.
- Jehle A., Miller M.K., Kimmelmeier M., *The Influence of Accounts and Remorse on Mock Jurors’ Judgments of Offenders*, „Law and human behavior” 2009, vol. 33, Nr 5, s. 393–404.
- Kahan D.M., Nussbaum M.C., *Two Conceptions of Emotion in Criminal Law*, „Columbia Law Review” 1996, vol. 96, Nr 2, s. 269–374.
- Karstedt S., *Emotions and Criminal Justice*, „Theoretical criminology” 2002, vol. 6, Nr 3, s. 299–317.
- Kmieciak B., *Terapeutyczne działanie prawa*, „Forum Prawnicze”, kwiecień 2012, s. 64–81.
- Lerner J.S. i in., *Sober Second Thought: The Effects of Accountability, Anger, and Authoritarianism on Attributions of Responsibility*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 1998, vol. 24, s. 563–574.
- Little L.E., *Adjudication and Emotion*, „Florida Coastal Law Journal” 2001, vol. 3, s. 205–218.
- Little L.E., *Envy and Jealousy: A Study of Separation of Powers and Judicial Review*, „Hastings Law Journal” 2002, vol. 52, s. 47–121.
- Little L.E., *Loyalty, Gratitude and the Federal Judiciary*, „American University Law Review” 1995, vol. 44, s. 699–755.
- Lyneti E., Rogers R., *Emotions Overriding Forensic Opinions? The Potentially Biasing Effects of Victim Statements*, „The Journal of Psychiatry & Law” 2000, vol. 28, s. 449–455.
- Maroney T.A., *Emotional Common Sense as Constitutional Law*, „Vanderbilt Law Review” 2009, vol. 62, s. 849–917.

- Maroney T.A., Gross J.J., *The Ideal of the Dispassionate Judge: An Emotion Regulation Perspective*, „Emotion Review” 2014, vol. 6, Nr 2, s. 142–151.
- Maroney T.A., *Angry Judges*, „Vanderbilt Law Review” 2012, vol. 65, s. 1205–1360.
- Maroney T.A., *Emotional Regulation and Judicial Behavior*, „California Law Review” 2011, vol. 99, s. 1485–1556.
- Maroney T.A., *Judges and Their Emotions*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2013, vol. 64, s. 11–24.
- Maroney T.A., *The Persistent Cultural Script of Judicial Dispassion*, „California Law Review” 2011, vol. 99, Nr 2, 629–681.
- Maslan S., *The Dream of the Feeling Citizen: Law and Emotion in Corneille and Montesquieu*, „SubStance” 2006, vol. 35, Nr 1, s. 69–84.
- Mason G., *The Symbolic Purpose of Hate Crime Law: Ideal Victims and Emotion*, „Theoretical Criminology” 2014, vol. 18, Nr 1, s. 75–92.
- Mihai M., *Emotions and the Criminal Law*, „Philosophy Compass” 2011, vol. 6, Nr 9, s. 599–610.
- Minow M., *Stripped Down Like a Runner or enriched by Experience: Bias and impartiality of Judges and Jurors*, „William & Mary Law Review” 1991, vol. 33, Nr 4, s. 1201–1218.
- Montgomery J.E., *Incorporating Emotional Intelligence Concepts into Legal Education: Strengthening the Professionalism of Law Students*, „University of Toledo Law Review” 2007 vol. 39, s. 323–352.
- Moore D., Singh R., *Seeing Crime, Feeling Crime: Visual Evidence, Emotions, and the Prosecution of Domestic Violence*, „Theoretical Criminology” 2018, vol. 22, Nr 1, s. 116–132.
- Moran R.F., *Law and Emotion, Love and Hate*, „Journal of Contemporary Legal Issues” 2000, vol. 11, s. 747–783.
- Murphy J.G., *Forgiveness, Mercy, and the Retributive Emotions*, „Criminal Justice Ethics” 1988, vol. 7, Nr 2, s. 3–15.
- Niesiołowski J., *Ogólne zagadnienia polityki prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1994, r. LVI, z. 4, s. 89–96.
- Nussbaum M.C., *Emotions in the Language of Judging*, „St Johns Law Review” 1996, vol. 70, Nr 1, s. 23–30.
- Nussbaum M.C., *Hiding from Humanity: Disgust, shame and the law*, Princeton 2006.
- Nussbaum M.C., *Secret sewers of vice: Disgust, bodies, and the law* (w:) S.A. Bandes (eds.), *The passions of law*, New York 1999, s. 19–62.
- Nussbaum M., *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*, Princeton 2004, H. Petersen, *Love and Law in Europe*, Aldershot 1998.
- O’Brien M. VOL., *Connecting Law Student Wellbeing to Social Justice, Problem-Solving and Human Emotions*, „QUT Law Review” 2014, vol. 14, s. 52–62.
- Patrick C.J., *A New Synthesis for Law and Emotions: Insights from the Behavioral Sciences*, „Arizona State Law Journal”, 2015, vol. 47, s. 1239–1287.
- Peters E. i in., *Emotion in the Law and the Lab: The Case of Graphic Cigarette Warnings*, „Tobacco regulatory science” 2016, vol. 2, Nr 4, s. 404–413.
- Pierce J.L., *Emotional Labor Among Paralegals*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1999, vol. 561, Nr 1, s. 127–142.
- Pogrebin M.R., Poole E.D., *Police and Tragic Events: The Management of Emotions*, „Journal of Criminal Justice” 1991, vol. 19, Nr 4, s. 395–403.
- Posner E.A., *Fear and the Regulatory Model of Counterterrorism*, „Harvard Journal of Law & Public Policy” 2002, vol. 25, Nr 2, s. 681–697.
- Rachlinski J.J. i in., *Does Unconscious Racial Bias Affect Trial Judges*, „Notre Dame Law Review” 2008, vol. 84, s. 1195–1246.
- Rapp C., *Dispassionate Judges Encountering Hotheaded Aristotelians* (w:) L. Huppes-Cluysenaer, N. Coelho (eds.), *Aristotle on Emotions in Law and Politics*, Cham 2018.
- Reilly P., *Teaching Law Students How to Feel: Using Negotiations Training to Increase Emotional Intelligence*, „Negotiation Journal” 2005, vol. 21, Nr 2, s. 301–314.
- Roach A.S., Bergman B.S., Mack K., *Researching Emotion in Courts and the Judiciary: A Tale of Two Projects*, „Emotion Review” 2015, vol. 7, Nr 2, s. 145–150.
- Rossner M., *Just Emotions: Rituals of Restorative Justice*, Oxford 2013.
- Ryan E., *The Discourse Beneath: Emotional Epistemology in Legal Deliberation and Negotiation*, „Harvard Negotiation Law Review” 2000, vol. 10, s. 231–285.
- Sajó A., *Emotions in Constitutional Design*, „International journal of constitutional law” 2010, vol. 8, Nr 3, s. 354–384.
- Salerno J.M., Bottoms B.L., *Emotional Evidence and Jurors’ Judgments: The Promise of Neuroscience for Informing Psychology and Law*, „Behavioral sciences & the law” 2009, vol. 27, Nr 2, s. 273–296.
- Salerno J.M., Peter-Hagene L.C., *One Angry Woman: Anger Expression Increases Influence for Men, but Decreases Influence for Women, During Group Deliberation*, „Law and human behavior” 2015, vol. 29, Nr 6, s. 581–592.
- Sanger C., *Legislating With Affect: Emotion And Legislative Law Making*, „Nomos” 2013, vol. 53, s. 38–76.

- Schoenfeld C.G., *Holmes v. Bork: The Role of Unconscious Thoughts and Emotions in Law and the Politics of Law*, „Political Psychology” 1991, vol. 12, Nr 2, s. 363–375.
- Schweppe J., Stannard J.E., *What is so ‘Special’ about Law and Emotions?*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2013, vol. 64, Nr 1, s. 1–9.
- Sellers M.N.S. (eds.), *Law, Reason, and Emotion*, Cambridge 2017.
- Silver M.A., *Emotional Intelligence and Legal Education*, „Psychology, Public Policy, and Law” 1999, vol. 5, Nr 4, s. 1173–1203.
- Smith N., Leiserowitz A., *The Role of Emotion in Global Warming Policy Support and Opposition*, „Risk Analysis” 2014, vol. 34, Nr 5, s. 937–948.
- Soniewicka M., *Racje i emocje w dyskusji na temat ingerencji genetycznych w ludzką prokreację*, „Roczniki Filozoficzne” 2019, tom LXVII, nr. 3.
- Sorial S., *Emotions and the Criminal Law: Anger and the Defence of Provocation* (w: R. Patulny i in. (eds.), *Emotions in Late Modernity*, Oxfordshire, 2019, s. 129–141.
- Spain E., *Love in Life and Death*, „Northern Ireland Legal Quarterly” 2012, vol. 64, Nr 1, s. 91–109.
- Spain E., *The Role of Emotions in Criminal Law Defences: Duress, Necessity and Lesser Evils*, Cambridge 2011.
- Steinberg V., *A Heat of Passion Offense: Emotions and Bias in ‘Trans Panic’ Mitigation Claims*, „Boston College Third World Law Journal” 2005, vol. 25, Nr 2, s. 499–524.
- Stenner P., *Rights and Emotions, or: The Importance of Having the Right Emotions*, „History & Philosophy of Psychology” 2005, vol. 7, Nr 1, s. 1–11.
- Sundby S.E., *The Capital Jury and Empathy: The Problem of Worthy and Unworthy Victims*, „Cornell Law Review” 2003, vol. 88, s. 343–381.
- Sunstein C.R., *Probability neglect: Emotions, Worst Cases, and Law*, „The Yale Law Journal” 2002, vol. 112, Nr 1, s. 61–107.
- Taslitz A.E., *The Fourth Amendment in the Twenty-first Century: Technology, Privacy, and Human Emotions*, „Law and Contemporary Problems” 2002, vol. 65, Nr 2, s. 125–187.
- Virlics A., *Emotions in Economic Decision Making: A Multidisciplinary Approach*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences” 2013, vol. 92, s. 1011–1015.
- Walsh A., Hatch V.L., *Capital Punishment, Retribution, and Emotion: An Evolutionary Perspective*, „New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal” 2018, vol. 21, Nr 2, s. 267–290.
- Weinstein J., Weinstein R., *‘I Know Better than That’: The Role of Emotions and the Brain in Family Law Disputes*, „Journal of Law & Family Studies” 2005, vol. 7, s. 351–371.
- Weisman R., *Showing Remorse: Law and the Social Control of Emotion*, Oxfordshire 2016.
- Welch D.D., *Ruling with the Heart: Emotion-based Public Policy*, „Southern California Interdisciplinary Law Journal” 1997, vol. 6, s. 55–87.
- West R., *The Anti-Empathic Turn*, „Georgetown Law Faculty Publications and Other Works” 2011, vol. 678, s. 1–57.
- White E.K., *Replaying the Past: Roles for Emotion in Judicial Invocations of Legislative History, and Precedent*, „Oñati Socio-Legal Series” 2019, vol. 9, Nr 5, s. 577–595.
- Wiener R.L. i in., *Consumer Credit Card Use: The Roles of Creditor Disclosure and Anticipated Emotion*, „Journal of Experimental Psychology: Applied” 2007, vol. 13 Nr 1, s. 32–46.
- Wistrich A.J., Rachlinski J.J., Guthrie C., *Heart versus Head: Do Judges Follow the Law or Follow Their Feelings*, „Texas Law Review” 2014, vol. 93, s. 855–923.